

Ferenc József Magyarországon. Politika és reprezentáció

Részjelentés a K 78147-es OTKA-pályázathoz

2011. szeptember

I. Szakmai beszámoló:

A pályázat utolsó hónapjaiban az összegyűjtött levéltári források rendszerezésére, feldolgozására koncentráltunk. Ehhez járult a hazai és a külföldi szakirodalom áttekintéséből eredő szempontok felhasználása, valamint a készülő monográfia vázlatának elkészítése.

A pályázat ideje alatt megjelent publikációk mint résztanulmányok adják az alapját a készülő kötetnek. A szöveg vázlata ugyanakkor kibővült további fejezetekkel, bevezetővel, összehasonlító részekkel, külön részterületekre koncentráló egységekkel.

A monográfia első, nyers verziója először egy bevezető fejezetben bemutatja az uralkodói utazások eredetét, alakulását, illetve a Habsburg-udvar ehhez kapcsolódó különleges helyzetét és hagyományait. A következő fejezet Ferenc József elődeinek utazási szokásait veszi számba, amelyek egyrészt összehasonlítási alapot nyújtanak, másrészt az utazások csoportosításához, kategorizálásához adnak segítséget. A konkrét összehasonlítás időkerete több mint száz évet ölel fel, Mária Terézia utazásaival kezdődik. Kiemelendő az V. Ferdinándról szóló rész, amely igyekszik pótolni a magyar történetírásban meglévő hiányt Ferdinánd utazásaival kapcsolatban, ugyanakkor II. József és I. Ferenc kapcsán is szolgál új adatokkal a fejezet.

Az elődök utazásainak áttekintése, illetve az ezek alapján kiemelt kategóriák megjelölése után következik Ferenc József gyermek- és ifjúkori utazásainak felvázolása, közelítve a fő témához. Ezt követően kerül sor Ferenc József uralkodói utazásainak vizsgálatára több fejezetben. Ezek a fejezetek egyrészt időrendben haladva mutatják be a császári, majd császári-királyi látogatásokat, másrészt kitekintenek bizonyos részterületekre (pl. utazások propagandisztikus célja, közlekedés módja, vadászatok), amelyek szorosan kapcsolódnak az utazásokhoz.

Az időrend szerinti vizsgálatban éles határpontot jelent az 1867-es kiegyezés, amely jelentős változásokat hoz Ferenc József magyarországi látogatásaiban. Ennek megfelelően az 1867 előtti és utáni utak külön kerülnek bemutatásra. A két korszak összevetése is külön fejezetet fog képezni, akárcsak az 1867-es év eseményeinek elemzése.

Az 1867 előtti látogatásokat ugyancsak tovább lehet bontani az 1850-es és az 1860-as évek utazásaira, amelyek több szempontból eltérnek egymástól. Az 1850-es évek két nagy körútját az utazás előkészületei, lefolyása és visszhangja alapján vizsgáltuk. Az 1860-as évek látogatásait viszont a politikai változásokba illeszkedő, egymást követő lépésekként mutattuk be. Összegzésként kiemeltük az 1867 előtti korszak propagandisztikus elvárásait az utazásokkal kapcsolatban, illetve a propagandához kötődő szimbolika változását. Emellett pedig érzékeltettük az utazások elemeinek hagyományos gyökereit, valamint az 1867 utáni korszakra jellemző módosulások megjelenését.

Az 1867 utáni látogatások esetében Ferenc Józsefnek az egész korszakra jellemző utazási szokásai mellett a kiemelt három évből (1872, 1892, 1911) az 1872. és az 1892. év elemzésére került sor. A korszak utazásainak általános leírása magában foglalja a vasúti közlekedés kínálta könnyebb mobilitást, a ceremónia egyszerűsödését, az utazások (*Reisen*) helyett a budai tartózkodás (*Aufenthalt*) túlsúlyba kerülését, ezzel együtt a császár és családtagjai magyarországi jelenlétének mindennapivá válását.

A vasút használatának bemutatása során külön elemzés készült a császári kocsikról, az uralkodó vonaton való utazásának pontos menetrendjéről és szabályairól. Ehhez kapcsolódva tértünk ki a hatóságok Ferenc József biztonságával foglalkozó intézkedéseire, valamint az uralkodót fenyegető veszélyek ismertetésére.

A rutinná váló látogatások közül emeltük ki azokat az alkalmakat, amelyek a korábbi időszak fényűzését és ünnepélyességét idézték fel, bemutatva az időközben zajló politikai események és az látogatások kapcsolatát. A politika és az utazások összefüggéseinek elemzésében külön fejezetet szenteltünk a vadászatok jelentőségének.

Az anyaggyűjtés lezárult, ám a hatalmas forrásanyag feldolgozása azonban még nem fejeződött be. A szakmai jelentéshez csatolt kézirat csupán az első fázist összegzi, kirajzolja a készülő monográfia szerkezetét a levéltári, sajtó- és szakirodalmi anyag kínálta szempontok alapján. A hiányzó fejezetek még finomításra szorulnak, illetve az illusztrációk mennyiségének és elhelyezésének meghatározása is folyamatban van. Összességében a tervezett monográfia nemcsak a körvonalait nyerte el, hanem belátható időn belül a kézirat végső változata is elkészül.

Azonban már a most benyújtott kézirat is megmutatja a magyarországi és bécsi közgyűjteményekben talált és összegyűjtött adatok gazdagságát, a pályázat keretében végzett kutatás eredményességét. A kutatás elején kijelölt célokat meghaladva sikerült nemcsak a

Magyar Országos Levéltár vonatkozó anyagát áttekinteni, hanem a bécsi udvari (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) és hadilevéltár (*Kriegsarchiv*) gyűjteményében is jelentős forrásokra szert tenni. A sajtó tekintetében elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár magyar és idegen nyelvű sajtóanyagának feldolgozása szolgált értékes adatokkal. A szakirodalom vizsgálata pedig hasonlóan nem csak a magyar nyelvű, illetve a Magyarországon fellelhető külföldi kötetekre korlátozódott, hanem a bécsi könyvtárak német és angol nyelvű köteteire is, amelyek az uralkodói utazások nemzetközi feldolgozásai által bővítették a vizsgálat horizontját.

A pályázat keretében vásárolt technikai eszközök és a külföldi kutatás lehetősége nagy segítséget jelentettek a kutatás megvalósításában és ilyen mértékű kiterjesztésében. A számítógép, a laptop és a fényképezőgépek lehetővé tették az egyidejű, párhuzamos anyaggyűjtést, ami jelentősen megnövelte a kutatás hatékonyságát. Az így összegyűjtött, jelentős mennyiségű forrásanyag tárolása, rendezése és feldolgozása pedig szinte lehetetlen lett volna a számítógépes eszközök nélkül.

2. *A pályázat ideje alatt készült és részben nyilvánosságra került közlemények:*

Csapó Csaba: „... *A királyi család még mindig népszerűtlen a pestiek körében...*” In: Új Forrás 2009. 7. 34-43.

Csapó Csaba: *A koronázás jubileuma.* (Közlésre elfogadva.)

Csapó Csaba: *Ferenc József magyarországi vadászatai.* In: Dorog és a tudományok. Kutatók almanachja. Dorogi Füzetek 38. DVBE, 2010. 39-45.

Manhercz Orsolya: *Adalékok a császári utazások történetéhez.* Konferencia-előadás. Visszatekintés a 19–20. századra, ELTE BTK, Szekfű Gyula Könyvtár, 2010. június 3.

Manhercz Orsolya: *Az 1857-es császári utazás sajtója.* In: Fejezetek a tegnapi világból. Tanulmányok a 19-20. század történelméből. Főszerk.: Gergely Jenő, Budapest, ELTE BTK, 2009. 56-75.

Manhercz Orsolya: *Az uralkodó Magyarországon, 1865-66.* In: Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Tanulmányok. ELTE BTK, Bp., 2010. 35-49.

Manhercz Orsolya: *Az uralkodó Magyarországon, 1865-66.* Konferencia-előadás. Vázlatok két évszázad magyar történelméből, ELTE BTK, D épület, 2009. május 7.

Manhercz Orsolya: *Kaiserreisen Franz Josephs nach Ungarn vor dem Ausgleich von 1867*
/Megjelenés előtt/

Manhercz Orsolya:
Ferenc József látogatásai Magyarországon a kiegyezés előtt¹

Bevezetés

Az uralkodói utazás műfaja

A 19. századi uralkodói utazások eredete az antikvitásba nyúlik vissza, a hagyomány folyamatosága jól érzékelhető az antik elemek, például a diadalkapuk, továbbélésében, ugyanakkor minden korszak, stílus és az uralkodó saját habitusa is a maga képére formálta az utazásokat. Az antik diadalmenetekhez hasonló, nyilvános felvonulások mind a középkori, mind a kora újkori és az újkori uralkodói önkifejezés egyik központi elemét alkották. Az utazás oka, illetve célja sokféle lehetett. Egyrészt az ünnepi alkalmak – például esküvő, keresztlő, koronázás, gyászünnepegy – adhattak okot arra, hogy az uralkodó utazzon, másrészt politikai események is motivációként szolgálhattak, a békekötések és szövetségek megkívánták a felek személyes jelenlétét.²

Az utazás mindemellett önmagában is szerepet kapott, hiszen az út során lehetőség adódott bemutatni az uralkodói udvartartást, az uralkodót körülvevő pompát, az uralkodó és a dinasztia gazdagságát, összességében az uralkodói hatalom jelentőségét és erejét. Különösen fontos volt az adott hatalom hierarchikus szerkezetének nyilvános, vizuális bemutatása,³ amelynek a végén ott találjuk az utazó uralkodót és udvari kíséretét megbámuló egyszerű alattvalót.

A 15. századi itáliai hercegi családok gyakran uralkodói szuverenitásuk elismertetésére használták fel a pompás felvonulásokat, amelyek Julius Caesar római diadalmeneteihez hasonlóan az uralom legitimitációját szolgálták. A másik oldal szempontjából pedig az uralom alá eső városok számára a bevonulások lehetőséget adtak kulturális és gazdasági potenciáljuk megmutatására, amit arra használtak fel, hogy maguk felé hajlítsák az uralkodót, egyben kifejezzék hódolatukat a fejedelem hatalma előtt. Ezt a célt szolgálta az allegorikus és magasztos

¹ A kézirat létrejöttéhez szükséges bécsi kutatást a K 78147-es számú OTKA alapkutatói pályázaton túl a Collegium Hungaricum ösztöndíja (2010) és az Állami Eötvös Ösztöndíj (2011) tette lehetővé.

² NIEDER, 2001. 162.

³ NIEDER, 2001. 162.

elemek felhasználása neves művészek közreműködésével.⁴ A hódolat kifejezését és a művészi alkotás értékét egyesítették magukban az uralkodók tiszteletére emelt diadalkapuk, amelyek a reprezentáció központi elemévé váltak, és a későbbi korszakokban is elhagyhatatlannak bizonyultak.

Az itáliai és a többi európai uralkodócsalád közötti szoros kapcsolat révén a diadalmenet az Alpokon túlra is eljutott, és egybemosódott a vazallusi hűséget bizonyító hódolati aktusokkal, amelyek az Alpoktól északra voltak elterjedtek. Ilyen szimbolikus aktus volt a város kulcsának átnyújtása az uralkodó bevonulása esetén. Az itáliai és az északi hagyományok keveredtek a be- és felvonulásokat, illetve az utazásokat kísérő reprezentációs stílusban is, amely egyaránt átvette az allegorikus és mitologikus szüzsét Itáliából, illetve a bibliai témájú vagy a szentek életét ábrázoló színházi jeleneteket és motívumokat az Alpoktól északra fekvő területek tradíciójából. Az itáliai és az északi keveredéséből kialakult új irányvonal ezen túl összekapcsolódott a dinasztikus és történelmi elemekkel, amelyek így együttesen alkották egy-egy uralkodóház udvari reprezentációjának egyedi stílusát, és amelyet a lovagi tornák világa, valamint a reneszánsz még tovább formált.⁵

A Habsburg-dinasztia reprezentációjának ilyen tekintetben egyrészt a római császárság hatalmának továbbélése határozta meg, másrészt V. Károly világbirodalma, és annak viszonyulása az egyházi hatalomhoz, alázatossága a pápasággal szemben. Ebben az uralkodói reprezentációban fontos elemet kapott még a legitimitás szentsége, vagyis a hatalom öröklésének rendje. Ennek megfelelően V. Károly 1548–49-es németalföldi utazása azt a célt szolgálta, hogy fiát, Fülöpöt mint utódját bemutassa.⁶ Ezek a motívumok, a római császárság öröksége, a világbirodalmi, nagyhatalmi státus, az egyház felsőbbségének elismerése⁷ és a hatalom legitim átörökítése a 19–20. századig a Habsburg-udvar reprezentációjának legmeghatározóbb és leghangsúlyosabb elemei maradtak.

Az egyes udvarok egyedi motívumkészletének és szimbólumrendszerének kialakulása mellett azonban a 16. században kialakult az ünnepi menetek és felvonulások egységes és kanonikus formája. A szorosan összekapcsolódó európai dinasztiai és főnemesi családok között a

⁴ NIEDER, 2001. 163.

⁵ NIEDER, 2001. 164–165.

⁶ NIEDER, 2001. 165–166.

⁷ Az egyház felsőbbségének elismerését, illetve a római katolikus egyházzal kötött szövetséget jól jelezte az egyháziak jelentős részvétele az udvari reprezentációban. Emellett pedig az egyházzal kötődő aktusok a ceremóniákban egyben az uralkodói hatalom isteni eredetének alátámasztására is szolgáltak.

ceremóniák tekintetében olyan együttműködés jött létre, amely nagyfokú közérthetőséget felételezett, vagyis kialakult az udvari reprezentáció nyelvtana, amelyet egész Európában értettek.⁸

Az uralkodói utazások által pedig az amúgy csak egy szűkebb elit számára látható udvari pompa nyilvános színjátékká változott, amellyel gyakran jelentős számú katonaság felvonultatása is együtt járt. Ez az „előadás” befelé és kifelé is hatni kívánt. Egyrészt az alattvalók testközelből láthatták az uralkodót, a hatalom megtestesülését, illetve a dinasztia számukra mesés gazdagságát, egyúttal a birodalmon kívüli világ ugyancsak meggyőződhetett az uralkodó gazdasági és katonai erejéről.⁹

A Habsburg-reprezentáció megosztottsága és különlegessége

A Habsburg-család hosszú uralkodásának az egyik különlegessége, hogy nem nemzeti dinasztiként sikerült felemelkedniük birodalmat alapítaniuk, és közel 700 éven keresztül a trónon maradniuk. A birodalom földrajzi kiterjedése és történelmének alakulása még bonyolultabbá tette a viszonyokat. Jelen dolgozat keretei között nem tekintjük át a birodalom összes területi, illetve az uralkodó címének ezekkel együtt járó változását, csupán a 18. és 19. századi birodalmi tartományokra koncentrálunk, konkrétan a Mária Terézia trónra kerülésétől Ferenc József uralkodásáig terjedő időszakra.

Mária Terézia alatt a birodalmat az örökös tartományokon kívül a következő alkották: a Németalföld, cseh korona országai, Magyar Királyság, Galícia, Bukovina, Toszkána, illetve a pármái és a milánói nagyhercegség. A napóleoni háborúk során további területváltozások történtek, egy időre elveszett Lombardia, viszont a birodalomhoz került a velencei köztársaság és Dalmácia, később sikerült visszaszerezni a Lombardiát, és Lombard-velencei királyságként egyesíteni Velencével. Modena-Estében, Pármában és a toszkánai nagyhercegségben pedig létrejöttek a szekundogenitúrák, ahol ugyancsak egy-egy Habsburg-főherceg uralkodott.¹⁰ Az 1848–49-es zűrzavar után Ferenc József ezt a birodalmat örökölte.

A birodalom konglomerátumszerűségéhez még egy fontos örökség is járult, a német-római császári cím, amellyel terület ugyan nem járt, csupán presztízs, ugyanakkor a német

⁸ NIEDER, 2001. 168.

⁹ Marianne Bergmann II. Ptolemaiosz ünnepi felvonulása kapcsán hívja fel a figyelmet a befelé és kifelé egyaránt irányuló reprezentációra. – BERGMANN, 2001. 192–193.

¹⁰ GONDA–NIEDERHAUSER, 1998. 120–121., 151., 160.

területek feletti uralom folyamatosan befolyásolta a birodalom bel- és külpolitikáját. A német-római császári címről 1806-ban mondott le I. Ferenc, miután 1804-ben megalapította az Osztrák Császárságot.

A különböző tartományok és a különböző uralkodói címek természetesen más-más reprezentációs hagyománnyal rendelkeztek, az uralkodó ezeket nem hagyhatta figyelmen kívül. Az osztrák örökös tartományokban a császár Ausztria főhercegeként fogadta a hódolatnyilvánítást, amely a középkorból származott, amikor a német király fogadta a birodalom rendjeinek vazallusi esküjét ezáltal megerősítve a kölcsönös kötelességeket, a hűséget, illetve a védelmet. A legtovább az örökösnek járó hódolat (*Erbhuldigung*) maradt fenn, egészen a 19. századig a korábbi formában élt tovább. Utoljára 1835-ben, V. Ferdinánd uralkodásának kezdetén került rá sor.¹¹

A Lombard-velencei, a Cseh és a Magyar Királyságban, a koronázás legitimizálta az új uralkodó hatalmát, hasonlóan a német-római császári címhez, amelyet választással, illetve a frankfurti koronázással nyert el a jelölt. Ezzel szemben az 1804-ben életre hívott osztrák császári cím az uralkodó halála után automatikusan megillette az örököst. A különböző címek különböző ceremóniákat kívántak, a ceremóniák pedig az uralkodó személyes megjelenését is megkövetelték, ráadásul ezekre az alkalmakra az uralkodónak a teljes udvartartással, nagy kísérettel és pompás külsőségek mellett kellett elutaznia. Az így megtett utazások voltak a valódi udvari utazások (*Hofreisen*).

Más aspektusból szemlélve, az uralkodónak mint a birodalom vezetőjének, akárcsak bármelyik hivatalnokának ajánlott volt megsejnélnie a fennhatósága alá tartozó területeket. Ez azonban már nem feltétlenül udvari utazás formájában történt, és nem is mindegyik uralkodó vállalkozott kiterjedt és hosszan tartó körutakra, szemleutakra (*Inspektionsreise*) a birodalomban, ahogyan azt látni fogjuk. A kötelezettségeken túl még számos egyéb oka is lehetett annak, hogy az uralkodó útnak indult. Ezek számbavétele a következő fejezet feladata.

¹¹ FISCHER-WESTHAUSER, 2007. 10.

Első fejezet

A Habsburg-uralkodók magyarországi látogatásai 1740 és 1848 között

A trónra lépő Habsburg-uralkodónak a magyar közjogi hagyományok alapján ajánlatos volt minél előbb magyar királlyá vagy királynővé koronáztatnia magát, másrészt személyes jelenléte a magyar királyságában politikailag is kifizetődő lehetett, főként, ha időben egybeesett a magyar országgyűlés tárgyalásaival. A 18. századi utazási lehetőségek és a költségek azonban könnyen elriaszthatták az uralkodót a nagyobb területet érintő, hosszadalmas utazásoktól. Mária Terézia ennek megfelelően a magyar országgyűlések idején tartózkodott heteket, hónapokat Pozsonyban és környékén, viszont fia, II. József főherceggként, majd társuralkodóként viszont hosszabb szemleutakat is tett a birodalom keleti felében vállalva az ezekkel járó kényelmetlenségeket. II. Lipót rövid uralkodása során ugyancsak a koronázás, illetve az országgyűlés miatt látogatott Magyarországra. I. Ferenc hosszú uralkodása több alkalmat nyújtott, illetve az azalatt bekövetkezett események többször kényszerítették őt és udvarát magyarországi tartózkodásra. V. Ferdinánd különösen gyerek- és ifjúkorában tartózkodott sokat Magyarországon, magyar királlyá koronázására még apja életében, 1830-ban került sor. Uralkodóként csak az országgyűlések idején látogatott Pozsonyba, ám ezeknek a látogatásoknak is megvolt a maguk jelentősége, főként az 1847–48-as diéta esetében.

Az utazásoknak az imént felsoroltakon kívül még sok egyéb célja lehetett, amelyek azonban nem mindig választhatóak el élesen egymástól. A pozsonyi látogatásokat például gyakran vadászatok szakították meg, vagy az államügyek szólították hosszabb-rövidebb időre Bécsbe az uralkodót. Ebben a fejezetben azért tekintjük át a Habsburg-uralkodók magyarországi látogatásait, hogy a végén egy összegzés keretében kísérletet tegyünk az utazások kategorizálására. Terjedelmi okokból nem térünk ki a korszak (1740–1848) összes uralkodójának minden egyes utazására, hanem inkább kiemelünk egy-két utazást, amelyet az adott uralkodó tekintetében jellemzőnek vagy a korábbi utazási gyakorlathoz képest újdonságnak gondolunk.

Mária Terézia utazásai

Mária Terézia uralkodóként a legtöbb alkalommal politikai okból vállalkozott nagy utazásra. Ezek az utak uralkodásának kezdetére estek, egyrészt a koronázásokhoz kötődtek, másrészt országgyűlésekhez, katonai szemlékhez, illetve családi és ünnepi eseményekhez. A nagy utazások mellett az uralkodónő természetesen több kisebb utat is tett a birodalmában,

amelyek célja lehetett a pihenés, egy tanácskozás, kiemelkedő nemesi birtokok meglátogatása vagy a katonai táborok megszemlélése.¹²

Férje halála után a királynő ritkán hagyta el Bécsset, illetve Schönbrunn, 1765-ig azonban nyolc nagy utazást is tett, amelyek az udvari utazás kategóriájába sorolhatók. Ezek közül most egy olyan magyarországi utazás kerül bemutatásra, amely kevésbé az udvar részéről járt pompával, mint inkább magyar részről adott alkalmat különleges ünnepélyességre.

Az 1751-es diéta, látogatás Pest-Budán és Gödöllőn

Az 1741-es koronázó országgyűlés után a királynő még kétszer, 1751-ben és 1764-ben hívta össze a magyar országgyűlést. 1751-ben már az év elején elhatározta a pozsonyi utazást, május 5-re tervezte az indulást, megállás nélkül, postakocsival kívánt utazni, és elutasította a katonai kíséretet. A magyar rendek üdvözlő fogadásán kívül nem kért nyilvános ünneplést, elmaradt az ünnepélyes bevonulás is. Az intézkedésekből látható, hogy ebben az esetben a királynő mellőzte a ceremoniális külsőségeket. A visszautazás időpontját sem határozta meg előre.¹³

A további események hasonlóan zajlottak, mint 1741-ben. Az országgyűlés megnyitása előtt istentiszteletet tartottak, majd következett megnyitási ceremónia. A továbbiakban Batthyány Lajos gróf¹⁴ nádorrá választása könnyen ment, de az ezt követő tárgyalások nem a királynő kívánságai szerint alakultak. Az elhúzódó tárgyalások alatt a császári pár kihasználta az időt, és kirándulásokat tett az ország belsejébe. Ferenc június elején tizenkét napos utazást tett a bányavárosokban, illetve gyakran utazott Holicsba és Bécsbe. A királynő is többször látogatott a birodalmi fővárosba, augusztus elején pedig pesti csapatait kívánta megszemlélni bízva abban, hogy mire visszatér Pozsonyba, már az aláírandó törvénycikkek fogják őt várni, és augusztus 18-án bezárhatja az üléseket.¹⁵

A császári pár augusztus 4-én érkezett meg Pest-Budára¹⁶ húsz hajóval. A városban nagy volt az öröm, hiszen kétszáz év óta először volt újra az uralkodó Pesten, ebből kifolyólag éjfélig

¹² KOLLREIDER, 1965. 7-8.

¹³ KOLLREIDER, 1965. 105-107.

¹⁴ Batthyány-Strattmann Lajos Ernő (1696–1765), gróf, 1764-től herceg, németújvári, nagybirtokos, kancellár (1733–1746), majd 1751-től Magyarország utolsó rendi nádora. – MARKÓ, 2000. 209.

¹⁵ KOLLREIDER, 1965. 110-111.

¹⁶ Természetesen Pest-Budán is jelentős előkészületek folytak a látogatás előtt, a királynő érkezésére mindkét város pompás díszben állt, júniustól pedig állandó hadgyakorlatozás folyt a nemesi bandériumok és a polgárság részvételével. – VAJDAI-VARGA, 2001. 22.

szólt a zene.¹⁷A következő napokban Mária Terézia és férje meglátogatták a Liechtenstein herceg¹⁸ által vezetett katonai tábor, a hajóhídon átkeltek Budára, ahol Mária Terézia megkapta a város kulcsait a városparancsnoktól. Az uralkodói pár meglátogatta a löszerraktárt, szentmisén vett részt, majd megtekintette a királyi palota nem sokkal korábban megkezdődött építkezését.¹⁹ A Magyar Kamara elnöke, Grassalkovich gróf²⁰ mutatta meg a királynőnek a palota terveit, hiszen ő irányította az építkezést.²¹

Nagy tisztelet övezte Mária Teréziát és Ferencet, viszonzásként a pesti belső tanács összes tagját lovagi rangra emelték.²² Grassalkovich gróf pedig abban a megtiszteltetésben részesült, hogy a királynő férjével meglátogatta gödöllői birtokát.²³

A nevezetes vizitre augusztus 10-én került sor, az uralkodói párt a legnagyobb pompával fogadták. A *Wienerisches Diarium* terjedelmes tudósítása²⁴ szerint a Gödöllőig vezető út minden állomásán ötszáz magyar főúr állt, az utolsó szakaszon, az erdőben, végig huszárok álltak fáklyákkal a kezükben. Félúton várta a párt a gróf és a fia sok főúrtól kísérvé. A kastélykertet teljesen kivilágították, a lakosztályokat a legdrágább darabokkal bútorozták be. Egy rövid pihenő után, a vacsorára a kertben, az erre az alkalomra épített díszes pavilonban került sor. Huszonnégy díszesen öltözött nógrádi lovag szolgálta fel az ételeket zeneszó mellett. A Podmaniczky testvérek – János és Sándor – külön a felségek rendelkezésére álltak a vacsora alatt. Két sátorban a főnemesség és a többi tisztviselő vacsorázott. A kertet 70 000 lámpa világította meg.²⁵

Másnap került sor a kastély és a park megtekintésére.²⁶ Ebéd előtt következett az állatviadal, ebéd után pedig újabb kocsikázás következett, majd este bált rendeztek, amelyet természetesen Mária Terézia és Ferenc nyitottak meg. A gödöllői látogatás pompájával, különleges programjaival, díszes, alkalmi építményeivel és a megjelentek nagy számával mintegy az egész magyar nemesség hódolatát kifejező ünneppé vált. Harmadnap az uralkodói pár egy

¹⁷ KOLLREIDER, 1965. 112., illetve VAJDAI-VARGA, 2001. 22.

¹⁸ Joseph Wenzel (I.) Fürst von Liechtenstein (1696–1772), lovassági tábornok.

¹⁹ KOLLREIDER, 1965. 112-113.

²⁰ Grassalkovich Antal, báró, majd gróf (1694–1771): királyi személynök, kamaraelnök, Mária Terézia bizalmas híve. Az 1741-es országgyűlésen közreműködött a Mária Terézia által a rendektől kért katonai segítség megszavazásának és Lotaringiai Ferenc kormányzóvársként való elismerésének előkészítésében.

²¹ VAJDAI-VARGA, 2001. 18., 22.

²² KOLLREIDER, 1965. 113-114.

²³ VAJDAI-VARGA, 2001. 18-20.

²⁴ Részleteket közöl a *Wienerisches Diarium* 1751. évi 71. számából Varga Kálmán. – VAJDAI-VARGA, 2001. 22-25.

²⁵ KOLLREIDER, 1965. 114., VAJDAI-VARGA, 2001. 24.

²⁶ 20 000 ember gyűlt össze, ebből 6000 fő kapott ételt a kastélyban. – KOLLREIDER, 1965. 115.

reggeli mise és a grófi család megajándékozása után visszatért Pestre, megtekintett még egy katonai díszszemlét, majd augusztus 13-án érkezett Pozsonyba.²⁷

A királynő távolléte nem segítette a tárgyalások kedvező alakulását, de végül a rendek részben engedtek, és augusztus 27-én átadták Mária Teréziának a törvénycikkeket, aki szigorú beszédében elégedetlenségét fejezte ki. A királynő még aznap Holicsba utazott, onnan szeptember 4-én tért vissza Bécsbe. Eredetileg Mária Terézia nem határozta meg a visszaindulás időpontját, de úgy számolt, hogy július közepéig marad Pozsonyban.²⁸ Azonban a diéta tárgyalásai láthatóan a királynő elképzeléseihez képest jelentősen elhúzódtak, vagyis az uralkodó személyes jelenléte sem volt garancia arra, hogy a magyar országgyűlés a bécsi elvárásoknak megfelelően működjön.

II. József utazásai

A szülői örökség

II. József születésétől fogva gyakran utazott, így Magyarországra is igen korán eljutott. Már születése évében részt vett a magyar országon, amikor anyja, Mária Terézia személyes megjelenésével igyekezett a pozsonyi rendeket befolyásolni. Fiatal főherceggként is számos utazást tett, nemcsak a Habsburg Birodalomban, hanem egész Európában. A Habsburgok közül valószínűleg ő ismerte legjobban az országát és Európát is.²⁹

Anyja utazásai, ahogyan már láthattuk nem tértek el a korábban szokásos udvari utazásoktól, azonban apja, Lotharingiai Ferenc a leggyakrabban inkognitóban utazott pénzügyi és gyakorlati okokból. Utazásaiban az inkognitó utak és a tanulmányutak keveredtek, és ez a forma aztán a Habsburg-családban is szokássá vált, jó példaként szolgálnak erre József utazásai.³⁰ Apja halála után, császárként és társuralkodóként József módszeresen meglátogatta a birodalom minden részét. Az utazások fontosságának felismerésében jelentős szerepe volt József nevelésének, hiszen nevelője, Johann Christoph Bartenstein szerint egy uralkodó legnélkülözhetlenebb tudása abban áll, hogy ismeri országait és alattvalóit. Emellett azonban személyes mozgatórugói is voltak annak, hogy József sokat utazott. Az utazások segítségével

²⁷ KOLLREIDER, 1965. 115-116., ill. VAJDAI-VARGA, 2001. 21-22., 24-26.

²⁸ KOLLREIDER, 1965. 109., 116.

²⁹ POÓR, 1987. 201-204.

³⁰ KULCSÁR, 2004 a. 41-42.

menekült a bécsi udvarból személyes problémái és anyjával való konfliktusai elől. Mária Terézia nem nézte jó szemmel fia utazásait, bár felismerte azok hasznát az ismeretszerzésben, ugyanakkor szerette volna, ha József inkább Bécsben segít a birodalom kormányzásában.³¹

Az utazások által megfigyelhette a bécsi kormányzat alá tartozó területeket, a Bécsből érkező rendelkezések megvalósulását a gyakorlatban. Mindehhez jó példaként szolgáltak II. Frigyes porosz király utazásai, aki fivérei, magas rangú katonatisztek és adjutánsok kíséretében tett szemleutakat (*Revuereisen, Inspektionsreisen*).³²

A birodalomban tett utazásokat József jó előre megtervezte figyelembe véve az európai politikai helyzetet, valamint saját egészségi állapotát. Elsődleges célként a határvidékek megtekintését jelölte meg, és pontos útvonalakat vázolt fel, amelyektől csak akkor tért el, ha erre nyomós oka volt. József számára az utazás az uralkodói „munka” része volt, de ő ezalatt nem a korábban szokásos, reprezentáló utakat értette. Úgy gondolta, hogy az uralkodónak magánemberként kell utaznia minél kevesebb költséget róva a lakosságra. Ehhez a szemlélethez tartozott, hogy különös figyelmet szentelt a lakosság alsó rétegeinek. Az utazások által megfigyelhette a bécsi kormányzat alá tartozó területeket, a Bécsből érkező rendelkezések megvalósulását a gyakorlatban. Erre jó példaként szolgáltak II. Frigyes porosz király utazásai, aki fivérei, magas rangú katonatisztek és adjutánsok kíséretében tett szemleutakat (*Revuereisen, Inspektionsreisen*). Európában álnéven, Falkenstein grófjaként utazott, azonban a birodalmában mindig saját rangját viselte. Ugyanakkor az mindkét esetben a ceremóniák teljes elhagyását jelentette. Mindez elősegítette a vele kapcsolatos nagyszámú anekdota kialakulását.³³

Többszöri látogatás Kassán

II. József a Magyar Királyság és a külön igazgatott Erdély területére 1765 és 1780 között többször is ellátogatott. 1768-ban a Bánságba, 1770-ben Magyarországra és 1773-ban Erdélybe. 1774-ben Szlavóniát és Horvátországot is felkereste.³⁴ Egyeduralkodóként 1783-ban látogatás esetében, amikor mint császár és koronázatlan király járta be egy csaknem három hónapos út keretében Magyarország, Horvátország, Dalmácia, Szlavónia, Bukovina és Galícia tájait. Három évvel később, 1786-ban Magyarországon és Erdélyben tett látogatást.

³¹ KULCSÁR, 2004 a. 49–53.

³² KULCSÁR, 2004 a. 53.

³³ KULCSÁR, 2004 a. 52–53., 57–59., 63.; POÓR, 1987. 204.

³⁴ KULCSÁR, 2004 a. 64–67.

Közelebbről megismerve ezeket az utazásokat érdemes kiemelni II. József kassai látogatásait, egyrészt a feldolgozott források miatt,³⁵ másrészt azért, mert ebben a városban négyszer is megfordult a császár, ahogyan az kassai ferences rendi kolostor naplójából, illetve a városi jegyzőkönyvekből kiderül. Ezek szerint II. József 1770-ben, 1773-ban, 1783-ban és 1786-ban is járt Kassán.³⁶ A kassai látogatások bemutatása jól szemlélteti József utazásainak puritánságát és gyakorlatiasságát, illetve az erőteljes kontrasztot Mária Terézia „barokk” utazásaihoz képest.

1770. június 4-én Munkácsról Zempléneen keresztül érkezett a császár Kassára Albert herceg társaságában. A császár parasztlovakon utazott, a város egyik fogadjában szállt meg, nem vette körül katonai őrség, és nem fogadta a tisztelgéseket, de átvette a kérelmeket. Június 5-én részt vett a pünkösdi istentiszteleten, majd megtekintette a vár falait és a katonai élelmezési raktárt. Ebéd után pedig kilovagolt, és szemlét tartott a város mellett állomásozó ezredek felett. Harmadnap a kaszárnnyakat látogatta meg, és a ferenceseknél hallgatott misét. Öltözete is egyszerű volt, közönséges embernek látszott, német szabású egyenruhája már megfakult. Megfizette a fuvardíjat és a vendéglátás költségeit, és a két napos látogatás után Budaméren keresztül Eperjesre utazott tovább.³⁷

Három évvel később a lengyelek által feldúlt Galíciát és Lodomériát kívánta megismerlni, a városi tanács és a katonai parancsnokság a következő utasításokat kapta ennek kapcsán 1772-ben:³⁸

- A császár és kísérete számára szállásként csak nyilvános vendéglő, kamarai ház, plébánia vagy jobbház jöhet szóba. Földesuraktól szállást, akkomodációt, kíséretet elfogadni nem szabad.
- A kísérők adminisztratív tisztviselők lehetnek, akik jól ismerik a területüket, és mint ilyenek kötelesek minden nevezetes, illetve jó és rossz dolgról egyaránt beszámolni.
- Minden ünnepélyes fogadtatás (üdvözlés, szónoklat, harangszó, üdvölvés, mozsárdurrogás, parádé) megtiltva.
- Tisztelgőket a császár nem fogad – még a hatóságok részéről sem, panaszát viszont bárki előadhatja írásban aláírva.

³⁵ SZABÓ, 1913., WICK, 1930.

³⁶ SZABÓ, 1913. 16.

³⁷ SZABÓ, 1913. 16–18.

³⁸ WICK, 1930. 7–8.

- Az utakat csak az évenként szokásos javításokkal tegyék használhatókká, újakat a császári utazás miatt építeni nem szabad.
- A lóváltáshoz csak nélkülözhető állatokat fogadjanak fel – utánuk a császár fuvardíjat fizet.
- Az élelmiszer-beszerezés a megszabott keretek között lehetséges.

1773-ban tehát József császár csak átutazóban járt Kassán, akárcsak 1780-ban. Előbb Erdélyből érkezett és Galíciába ment tovább, utóbb Galíciából érkezett, és az alsó külvárosban váltott lovat.

1783-ban júl. 3-án lepte meg a kassaiakat, mert csak másnapra várták. Colloredo gróf és Czettner generális társaságában néhány szolgálival érkezett, és a város fogadjába, a Fekete Sasba szállt. Egy kis pihenő után fogadta a főurakat és a katonatiszteket, majd a város főbíráját, aki kérte a puszkaporraktár áthelyezését, amit a császár el is rendelt. A főbírónak még két kérése volt, egy új kapu építése és egy árvaház átalakítása. Ezekről azonban József nem azonnal döntött, hanem először körbejárta a várost, megtekintette a katonai épületeket, a kórházat, a hadszertárt és a katonai árvaházat, ahol az árvák között 20 aranyat osztott szét. Ellátogatott az akadémiára is, elbeszélgetett a tanárokkal az iskolai ügyekről. Az újonnan épült városházán talált kifogásolnivalót, illetve informálódott a selyemhernyó-tenyésztés felől, amelyet nem tartott hasznosnak ezen a vidéken.³⁹

Másnap tovább utazott Jászó felé, ahol találkozott a premontrei prelátussal, majd Felsőmecenézre érkezett, ahol a plébános fogadta nagy néptömeg élén. Négy ünnepi ruhába öltözött leány virágot és friss cseresznyét nyújtott át a császárnak, illetve egy hódoló emlékiratot. József a virágot nem fogadta el, de a cseresznyéből evett, és átvette az iratot.⁴⁰

Utoljára 1786-ban járt II. József Kassán.⁴¹ Ez a látogatás egy, az egész birodalmat átszelő hadgyakorlati körút egyik közbeeső állomása volt, amelynek fő magyarországi helyszíne a pesti tábor volt.⁴²

I. Ferenc utazásai

³⁹ SZABÓ, 1913. 19–20.

⁴⁰ SZABÓ, 1913. 20–21.

⁴¹ SZABÓ, 1913. 16.

⁴² ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP Prot 37 (1786–90) 1786/f. 28-34.

Háborús évek és békeidők

Rövid bécsi II. Lipót uralkodása alatt elsősorban politikai céllal utazott, a szokásos koronázásokra és országgyűlésekre került sor 1790–1792 között, így a magyar királyi koronázásra is, illetve az országgyűlés bezárására, ezért az ő utazásaira nem térünk ki külön fejezetben.⁴³

I. Ferenc uralkodásának 43 éve alatt azonban bőven volt alkalma utazni, illetve gyakran a körülmények kényszerítették utazásra. Ferenc hozzá volt szokva az utazásokhoz, hiszen számos utazáson vett részt császári nagybátyjával, aki a főherceg nevelését 1780 után a saját maga irányította.⁴⁴ A császári nagybáty többször is utazni küldte a Ferencet, többek között 1786-ban egy magyarországi útra, amelynek célja a pesti és szombathelyi katonai manőverek megsejmlélése volt.⁴⁵

A háború közelében átélt tapasztalatokra, illetve a korábbi hadjáratok tanulmányozásából származó ismeretekre Ferencnek igencsak szüksége volt, hiszen uralkodása kezdetén, a francia háborúk alatt (1792–1815), főként hadjáratokban vett részt, hosszú utazásokat ezeken kívül nem tett.⁴⁶ Ilyen szempontból talán nem érdektelen kicsit közelebbről megvizsgálni elsőként az 1786-os utazását, majd az 1788-as hadjáratban való részvételét.

Az 1786-os út minden bizonnyal a katonai nevelés részét képezte, hiszen Ferenc saját kezű feljegyzésekben számolt be pesti és szombathelyi katonai gyakorlatairól, illetve többek között a gyalogos hadgyakorlat tanulmányozásáról és észrevételeiről a lovasság szombathelyi gyakorlatozását látva. Végül pedig összefoglalta tapasztalatait a birodalom katonai rendszerével kapcsolatban.⁴⁷ Az útinaplókat, észrevételeket, áttekintéseket bőséges mellékletek kísérik, és ez az alapos munka, egyfelől a tények rögzítése, másfelől a vonatkozó iratok összegyűjtése, József korábban már vizsgált relációit idézi fel. Mindez egy olyan kapcsolatot tár elénk, amelyben a császár bizonyára minden tudását és az ismeretek megszerzésének módszerét is igyekezett átadni az ifjú főhercegnek.

⁴³ KULCSÁR, 2004 a. 46.

⁴⁴ POÓR, 1987. 208.

⁴⁵ KULCSÁR, 2004 a. 47.

⁴⁶ KULCSÁR, 2004 a. 47.

⁴⁷ H-L FA, Handarchiv, Kt. 13. Post 62-2 *Journal meiner täglichen militärischen Uibungen in Pest ao. 1786.*; Post 62-a *Journal meiner täglichen militärischen Uibungen in Pest und Stein am Anger 1786.*; Post 65 *Kurze Uibersicht des k.k. militär Systems*

II. József 1787-ben is maga mellett tartotta Ferencet, mindketten részt vettek a csehországi szemleúton, a törökök elleni háború idején pedig a főherceg is elutazott a hadsereghez.⁴⁸ Ezekről az utakról Ferenc ugyancsak részletesen beszámolt útinaplóiban megőrizve mellettük a kapcsolódó iratokat is, illetve hozzáfűzve észrevételeit bizonyos tárgyokról, így például a csehországi erődökről.⁴⁹

Az 1788-as hadjárat idején Ferenc öt hosszú füzetet írt tele szinte naponkénti beszámolókkal, amelyekből kiderül a pontos útvonal részletes település- és tájleírásokkal, illetve a főherceg napirendjét is megismerhetjük a délvidéki katonai tábor közelében. Eszerint Ferenc általában igen korán, 5-6 óra körül kelt, majd leveleket írt, elkészítette a bejegyzéseket az útinaplójába – ennek keretében gyakran beszámolt az előző napi hadi eseményekről, misét hallgatott, elolvasta az újságokat, korábbi hadjáratokról szóló iratokat nézett át, vagy erődök tervét rajzolta, aztán kilovagolt a császárhoz a főhadiszállásra vagy pedig csak úgy a környékre.⁵⁰ Az 1789-es háborús tapasztalatait pedig újabb három füzetnyi útinapló örökölte meg, mivel Ferenc ebben az évben is elutazott a birodalom déli határán harcoló hadsereghez, azonban ekkor a császár megromlott egészsége miatt nem tartott vele.⁵¹

Ferenc 1792-es trónra kerülése után egészen 1815-ig a napóleoni háborúk álltak a bécsi politika középpontjában. A császár mindeközben két feleségét is eltemette. Második feleségének, Mária Terézia Karolinának a 1807-es halála különösen megviselte, és amely után Magyarországon igyekezett vigaszt keresni.

1807-ben ugyanis magyar országgyűlésre került sor, amelyre a meghívók már február 8-án kimentek. A császár április 3-án indult Bécsből Budára a diéta új helyszínére, azonban a megnyitó ünnepség után nem sokkal, április 10-én visszautazott Bécsbe a császárné súlyos állapota miatt. Április 12-én a császárné elhunyt. Halála annyira lesújtotta Ferencet, hogy a gyászszertartások bevárása nélkül már 15-én visszautazott Budára lányával, Mária Lujzával, ahova 17-én Ferdinánd is követte. A császár és családja hónapokat töltött ekkor Magyarországon,

⁴⁸ KULCSÁR, 2004 a 47.

⁴⁹ H-L FA, Handarchiv, Kt. 14. Post 64-1 *Journal meiner in Böhmen anno 1787 gemachten Reise.*; Post 64-2 *Verschiedene Beylagen zur böhmischen Reise v. ao. 1787.*; Post 67 *Anmerkungen über die böhmischen Festungen.*; Post 66 *Beschreibung der Souterains und Gebäuden der böhmischen Festungen.*

⁵⁰ H-L FA, Handarchiv, Kt. 14. Post 68-1 *Journal der Campagne von 1788* TOM I (f. 1–142); [Ebben a dobozban található az útinapló második füzete is, a 15-ös dobozban pedig a további három füzet. A 16-os doboz tartalmazza a mellékleteket, amelyek között főként katonai jelentéseket, táblázatokat, útvonalleírásokat találunk.]

⁵¹ H-L FA, Handarchiv, Kt. 17.

csak június elején tértek vissza Bécsbe, Ferdinánd főherceg pedig megszakításokkal egészen 1808 áprilisáig Budán maradt.⁵²

A hivatalos elfoglaltságok (különböző intézményekbe tett látogatások, csapatszemlék, audienciák) mellett a császári család gyakran kötetlenebb programok keretében jelent meg a nyilvánosság előtt, Buda környékén is több kirándulást tettek, a lakosság nagy örömére. Budán kívül ekkor a császár lánya, Mária Lujza kíséretében tett egy kisebb körutat az ország déli vidékein is, amelynek elsődleges célja a Ferenc-csatorna, valamint a mezőhegyesi ménes megtekintése volt. Erre a körútra május 8. és 17. között került sor. Az útvonal igen sok települést érintett,⁵³ mivel Ferenc egészen Temesvárig utazott, onnan indult vissza Budára Gyulán keresztül. Az utat a császár és lánya egyrészt kocsin tette meg, másrészt ahol lehetőség volt rá, hajóra szálltak.⁵⁴ A bécsitől eltérő környezet, az idegen táj, és a változatos program bizonyára segítette a császárnak feldolgozni a császárné halálát. 1808 januárjában pedig megkötötte harmadik házasságát Mária Ludovika főhercegnővel.

V. Ferdinánd utazásai

V. Ferdinánd esetében nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy személyében egy másfajta uralkodói alkattal állunk szemben, mint korábban. Ferdinánd epilepsziás volt és szellemileg kissé visszamaradott, ennek megfelelően neveltetésében és taníttatásában, valamint uralkodása idején is ehhez kellett alkalmazkodnia a környezetének. Ugyanakkor finomításra szorul a róla alkotott kép, ugyanis a későn megkezdett nevelés és oktatás ellenére, Ferdinánd több idegen nyelvet elsajátított, köztük a magyart is, tanult történelmet, növény- ásványtant, európai statisztikát, matematikát, illetve kapott katonai nevelést is, jól lovagolt, gyakorolta a lövészetet, a kocsihajtást. Mindemellett ügyesen rajzolt, zongorázott és trombitán is játszott, sokat járt operaelőadásokra. Idősebb korában rendszeresen vadászott, ahogy az egy Habsburg-főherceghez illett.⁵⁵

⁵² HOLLER, 1986. 75–78.; ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZP Protokoll 41 (1805–1807) f. 106–109.

⁵³ Az utazás állomásai: Buda, Dunavecse, Kalocsa, Baja, Monostorszeg, Zombor, Verbász, Szenttamás, Földvár, Becse, Mezőhegyes, Csanád, Nagyszentmiklós, Temesvár, Gyula, Békéscsaba, Szarvas, Szolnok, Monor, Buda. -

⁵⁴ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP Prot. 41 (1805–1807) f. 109–112.

⁵⁵ HOLLER, 1986. 58–61., 91–94., 102–112.

Nem tökéletes egészsége ellenére Ferdinánd már tizenévesen sokat volt távol Béctől, gyakran kényszerből. Gyerek- és ifjúkorának meghatározó élménye volt ugyanis a franciák előli menekülés.

Az 1805-ös francia előrenyomulás idején felgyorsultak az események a bécsi udvarban. A hadihelyzet alakulása szükségessé tette a magyar országgyűlés összehívását. A ceremónia gyorsan zajlott, úgy a megnyitáskor, mint az egy hónapon belül lezajlott bezáráson. A császár és a császárné inntól kezdve többnyire a hadi események közelében tartózkodtak⁵⁶ Az események a fiatalság, vagyis az ifjú főhercegek és főhercegnők életére is kihatottak, hiszen a francia csapatok fenyegetően közeledtek Bécs felé. Ez elől a fenyegetés elől indultak a császári gyerekek Esterházy József gróf felügyelete alatt november 9-én Budára. November 13-án a francia csapatok bevonultak Bécsbe.⁵⁷

A császár inntól kezdve a katonai táborban tartózkodott, a császárné pedig igyekezett férje, illetve a hadi események közelében maradni. A hadi események kedvezőtlen alakulása a gyerekek Budáról Egerbe, majd Kassára költöztek át. A császári család így teljesen szétszórta töltötte ezeket a hónapokat, a kapcsolatot levélben tartották egymással.⁵⁸

Ferdinánd kassai tartózkodása nem múlt el nyom nélkül a város életében. A főherceg jótékonyságával, adományaival hívta fel magára a figyelmet. Nemcsak a szegényeknek osztott adományt, hanem a hadikórház élelmezéséhez is hozzájárult. Mindezt önként cselekedte. A jótékonyságnak meg is lett az eredménye, levelek áradata öntötte el Ferdinánd kancelláriáját. A maga vezette kiadásfüzet alapján sok embernek segített is, ezért gyakorlatilag készpénz nélkül tért vissza Bécsbe.⁵⁹

A december 2-i austerlitz-i francia győzelem után fegyverszünetre került sor, a háborúnak ezt a szakaszát pedig a pozsonyi béke zárta le december 27-én. A császári család azonban ekkor még nem tért vissza Bécsbe. A császárné közben kanyarós lett, Ferenc megvárta, míg felesége meggyógyul, a házaspár Holicban találkozott a béke megkötése után. A következő hetekben elsőként a testőrségek tértek vissza a császári fővárosba, a császári pár 1806. január 16-án vonult

⁵⁶ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP Prot. 41 (1805–1807) f. 20–35.

⁵⁷ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP Prot. 41 (1805–1807) f. 34–35.

⁵⁸ HOLLER, 1986. 66.

⁵⁹ HOLLER, 1986. 68–72.

be Bécsbe, az udvar pedig csak 24-én érkezett vissza.⁶⁰ A gyerekek még később térhettek haza, Ferdinánd csak április 19-én érkezett meg Bécsbe.⁶¹

1809-ben megismétlődött a bécsi udvar menekülése. Napóleon előrenyomulása kényszerítette a császárnét és Ferdinándot, a trónörökösöt, hogy elhagyják a francia megszállástól fenyegetett Bécset. Április 30-án kezdődött ez az újabb menekülőutazás, néhány nappal korábban pedig megszületett az intézkedés az értékek és fontos iratok Budára menekítéséről is vízi úton. Az udvar első állomása Buda volt, majd a hadi helyzet kedvezőtlen alakulása következtében a felséges család június 15-én továbbutazott Egerbe. A császár már korábban csatlakozott a hadseregéhez, azonban a júliusi fegyverszünet után a császárné is Komáromba látogatott, ahol az osztrák katonai tábor állomásozott. Mária Ludovika ezek után is többször látogatott a császár szállására Tatára, majd visszatért Budára, ahova szeptember 19-én Ferdinánd főherceg is megérkezett. Bécsbe elsőként a császár tért vissza november 27-én. A család többi tagját a kanyaró is akadályozta a hazatérésben, a fertőző betegség miatt a császár sem látogatott Budára, csupán csak Pozsonyig utazott, és onnan vissza Bécsbe. Mária Ludovika és Ferdinánd így végül csak 1810. január 29-én érkeztek vissza a császárvárosba.⁶²

Ferdinánd erről az utazásáról rendszeres útinaplót vezetett, ami bepillantást enged egyrészt a főherceg mindennapjaiba, másrészt gondolkodásába, szellemi fejlődésébe is, ezért talán nem haszontalan részletesebben is foglalkozni vele.

A napló az indulás részletes leírásával kezdődik:

„Az április 23-i regensburgi hadi események utáni megváltozott viszonyok siettették az az én és az öcsém⁶³ elutazását Bécsből. 28-án reggel 8 órakor indultam el fivéremmel, Ferencsel a rezidenciáról. Erdling gróf, Erberg báró és Görög úr utaztak velem a kocsiban. A másodikban ült a fivérem, Ferenc a nevelőivel és az udvari orvossal, Habermann udvari tanácsossal. Még két kocsi volt velünk kamarai személyzettel. Pálffy Ferdinánd gróf előre intézkedett, hogy a meghatározott állomásokon gondoskodjanak az étkezésről és az éjszakai szállásról, ezért két kocsi a konyhával és az ágyakkal mindig előrement.”⁶⁴

Ezután az utazás részletei következnek. Az útvonal, a környék és a falvak ismerősek voltak a főherceg számára, mert ezt az utat megtette már 1797-ben, 1805-ben és 1807-ben is.

⁶⁰ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP Prot. 41 (1805–1807) f. 35–47.

⁶¹ HOLLER, 1986. 73.

⁶² ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP Prot. 43 (1809) f. 111–144., Prot. 44 (1810) f. 10.

⁶³ Ferenc Károly főherceg, Ferdinánd évvel fiatalabb fivére.

⁶⁴ ÖStA, HHStA, H-L FA, Handarchiv, Kt. 30. f. 30.

Mosonmagyaróváron, Győrön és Ácson keresztül jutottak el Budára, ahol József nádor várta őket. Már útközben találkoztak a nemesei felkelés csapataival, és Pest-Budán is mindenki a háborúval volt elfoglalva. Ferdinánd nagyon örült, hogy újra láthatta nagybátyját, lefekvés előtt még bement hozzá a kabinetjébe, ahol a nádort még munkában találta papírok és írások között az adjutánsával együtt.

Másnap megérkeztek Ferdinánd nővérei is. A főhercegnek nagyjából ugyanaz volt a napirendje, mint Bécsben, szokásos tanórák, már amennyire a megváltozott körülmények között erre lehetőség volt, aztán szabad pihenőórák, amelyeket Ferdinánd a budai rezidencia kertjében töltött el, amelyet erre a célra kényelmesnek talált. Aprólékosan leírta a nádor által egyre jobban kiépített kertet, számos virágot és növényt beazonosított, némelyiknek még a latin nevét is megadta. Az ebédeket és a vacsorákat a családtagok általában együtt költötték el néhány vendég társaságában, ami alkalmat adott Ferdinándnak az ismerkedésre, illetve korábbi ismeretségek felfrissítésére. Az egyik vacsoravendég például éppen az a tábornok volt, aki korábban olyan játékot csináltatott Ferdinándnak elefántcsontból, amellyel a gyalogos és a lovassági manővereket lehetett bemutatni.

Érkeztek további látogatók is Ferdinándhoz, többek között a budai városbíró és a tárnokmester is, ugyanis mostohaanyja megengedte neki, hogy fogadja a helyi lakosokat és hivatalnokokat.

Különösen nagy élmény volt a fiatal főherceg számára, amikor egyik nap a Margitszigetre látogattak, és út közben megálltak megnézni a vizafogók zsákmányát. A sziget állapotáról, a nádor itteni tevékenységéről dicsérő szavakban nyilatkozott, egészében nagyon kellemes és vidám napként jellemezte ezt a napot.

Közben természetesen folyamatosan érkeztek a hírek a hadi eseményekről. A család eleinte nagyon bízott abban, hogy Károly főherceg serege időben Bécs alá ér, és megakadályozza a város francia bevételét, azonban ez a reményük meghiúsult. Többször felmerült, hogy a franciák előrenyomulása miatt nekik is tovább kell utazniuk, azonban ezt igyekeztek minél későbbre halasztani.

Ferdinándnak hiányoztak a szülei, bár mostohaanyja, a császárné megszakításokkal ugyan, de többször is Budán tartózkodott, ahol eleget tett a reprezentációs kötelezettségeknek is, audienciát adott, cercle-t tartott. Ferdinánd a gondterhelt időszakban kikapcsolódást keresett magának, elővette a Bécsben elkezdett herbáriumát, amelyhez jól jött nagybátyja

növénygyűjteménye. A lova megérkezése pedig alkalmat adott arra, hogy gyakorolja a lovaglást. Annyi kellemes dolgot talált itt, hogy szinte olyan volt, mintha Bécsben lenne.

Pestről és Budáról rövid leírást adott, amelyben Pestet egy egészen nagy helységként jellemezte, és megjegyezte, hogy a két várost elválasztó Duna és a 600 lépés hosszú hajóhíd, valamint a kis helységek, amelyek egészen Vácig húzódnak, szép látványt nyújtanak. A Dunán sok szállítóhajó közlekedik, naponta kétszer nyitják fel nekik a hidat. Budával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy kisebb, mint Pest, és hogy sok szép házat látott a Vízivárosban. Mindkét városban körbe is kocsizott.

Bécs eleste után már nem volt más választásuk, mint hogy Egerbe utazzanak. Testvérei a kísérelőkkel sikeresen el is indultak 18-án, illetve 19-én, azonban Ferdinánd és a császárné a Pütkösödöt még Budán töltötték, mert kedvező híreket kaptak a császártól a volkersdorfi táborból. Pesten és Budán egyre nyugtalanabb volt a helyzet. A hadi helyzetről naponta jelentek meg hírdetmények, és egyre több volt az idegen a városokban, akik főként Bécsből érkeztek, például a hivatalnokok és a diplomataik.

Ferdinánd lovát már elszállították, ezért gyalogos sétákat tett, az egyik nap hajnalán a Gellért-hegyen járt, ahonnan nagyon szép volt a kilátás. Másik szórakozása a kocsihajtás volt, amelyet Budán tanult meg. Színházba is elment, az Agnes Sorel című operát adták, Ferdinánd véleménye szerint egészen jól.

Közben pedig megérkezett Károly főherceg asperni győzelmének a híre. Később azonban János főherceg seregével kapcsolatban arról értesültek, hogy Fürstenfeldnél megtámadták őket a franciák. A magyar nemesi felkelés Győrnél gyülekezett, ahova a nádor is elutazott. Június 3-án érkezett a futár a hírrel, hogy a felkelők seregét is támadás érte.

A család Budán maradt tagjai a háborús események árnyékában részt vettek az Úr napi körmeneten, Ferdinánd pedig meglátogatta Albert szász-tescheni herceget a közeli birtokán, és nagyon kedvezően nyilatkozott róla. Azt írta naplójába, hogy csodálja a herceget, mert ilyen idősen is sok szellemi és testi erővel rendelkezik.

A nádor Győrnél maradt a magyar seregnél, János főherceg úton volt feléjük, hogy egyesüljenek. A helyzet kezdett annyira aggasztóvá válni, hogy végül Ferdinándéknak is el kellett hagyniuk Budát. Az indulást azonban megnehezítette, hogy egy hajó megrongálta a Buda és Pest közötti hidat, amit nem sikerült megjavítani, így a család csónakokon hagyta el Budát.

Ezen a ponton az útinapló megszakad. Valószínűleg Ferdinánd Egerben is tovább folytatta a beszámolót, azonban ezt a részt nem sikerült fellelni a levéltárban. Azonban a budai időszakról szóló bejegyzések alapján is kirajzolódnak a császári család menekülésben töltött mindennapjai.

Ferdinándnak ráadásul nem ez volt az utolsó menekülése Bécsből. Az 1848–49-es felfordulás közepette kétszer kellett a császárnak és családjának elhagynia a várost, azonban ekkor érthetően nem Magyarország felé indultak.

Az utazások kategorizálása

Az előzőekben végigtekintettünk néhány uralkodói utazást Mária Teréziától V. Ferdinándig. Igyekeztünk olyan utazásokat bemutatni, amelyek egy-egy kategóriát szemléltetnek annak ellenére, hogy nem minden esetben lehet tiszta kategorizálást alkalmazni.

Mária Terézia 1764-es pozsonyi, pest-budai és gödöllői látogatása az udvari utazások (*Hofreisen*) hagyományát folytatta még akkor is, ha a külsőségek és a ceremónia tekintetében a királynő megszorításokat eszközölt.

II. József idejéből a szemleutak (*Inspektionsreisen*) kassai állomásait választottuk ki, hogy képet rajzoljunk ezeknek az utazásoknak az egyszerű és gyakorlati szempontú kivitelezéséről.

I. Ferenc esetében az uralkodása előtt megtett utak jól szemléltették egyrészt a hadgyakorlatok helyszínére irányuló utazásokat (*Manöverreisen*), illetve a hadjáratokban való részvételt (*Feldzugsreisen*), mint az utazásnak Ferenc uralkodása kezdetén gyakran előforduló formáját. Ferenc 1807-es hosszas magyarországi tartózkodása pedig egyrészt azért volt érdekes, mert keveredett benne az udvari utazás és a szemleút, másrészt a Béctől való hosszas távollét ok nem csupán az országgyűlési tárgyalásokra és a Ferenc-csatorna elkészülésére vezethető vissza, sokkal inkább a császár felesége elvesztése felett érzett gyászára. Ez az utazás is egyfajta menekülésnek számít, bár a klasszikus menekülőutat (*Flüchtingsreise*) V. Ferdinánd feljegyzései alapján ismerhettük meg.

Második fejezet

Ferenc József magyarországi látogatásai 1867 előtt

Ferenc József utazásai főhercegeként

I. Ferenc főhercegeként tett utazásainál már utaltunk rá, hogy az utazás a 18. század során a Habsburg-főhercegek nevelésének és tanításának alapvető elemévé vált, ennek megfelelően ezekre az utazásokra a főhercegek általában nevelőik kíséretében indultak. Ferenc József nagybátyja, a későbbi V. Ferdinánd, és apja Ferenc Károly főherceg is részt vettek ilyen utazásokon, amelyeknek a célja a Habsburg-monarchiát alkotó tartományok beutazása (*Bereisung der die österreichische Monarchie bildenden Länder*) volt.⁶⁵

Ferenc József nevelésére különösen odafigyelt anyja, Zsófia főhercegnő bízva fia későbbi trónra kerülésében. A főherceg szigorú nevelése mellett azonban Zsófia szinte propagandaszerűen igyekezett meggyőzni egyrészt a családot, másrészt a közvéleményt, hogy Ferenc Józsefnek kell lennie a következő császárnak.⁶⁶

Magyarországon Ferenc József 13 évesen járt először, ekkor testvéreivel töltött el néhány napot a Dunántúlon. Ez a „*Good-will-Tour*” alkalmat adott arra, hogy a fiatal főhercegek látogatást tegyenek a vezető nemesi családok vidéki birtokán, lekötelezzék a magyar nemességet maguknak, illetve hogy megnyerjék a lakosság jóindulatát. Ezeknek a szünidei tanulmányutaknak, amelyek a birodalom többi tartományát is érintették, még nem volt politikai tétje, noha Zsófia főhercegnő jól tudta, hogy az egészséges és a trónra is esélyes főhercegek megjelenése javíthatja az akkori uralkodó, V. Ferdinánd által keltett szomorú benyomást,⁶⁷ egyben hangsúlyozza a főhercegeknek a magyarsághoz való kötődését.⁶⁸

Az útvonal a dunántúli nemesi kastélyokat érintette, így a körmendi Batthyány-kastélyt, a keszthelyi Festetics-kastélyt, az eszterházi Esterházy-kastélyt és a nagycenki Széchenyi-kastélyt. A látogatások szinte azonos forgatókönyv szerint zajlottak, a birtokos a kastély udvarán fogadta a látogatókat, az udvaron a helyi parasztek mutatták be a táncaikat, ezután a főhercegek megtekintették a birtokot, majd hosszú ebéd következett udvarias beszédekkel és tóosztokkal. Kőszegen a polgárok este fáklyás menettel tisztelték meg a főhercegeket.⁶⁹

⁶⁵ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP – többek között – Prot. 51 (1821–1824)

⁶⁶ SIGMUND, 1999. 40–42.

⁶⁷ SIGMUND, 1999. 40–42.

⁶⁸ GERŐ, 1988. 18.

⁶⁹ SIGMUND, 1999. 48–52.

Ferenc József ebben az időben már naplót vezetett, amelyben erről az útról is beszámolt. A fiatal főherceget főként a táj ragadta meg, egyúttal belekóstolt a rá váró reprezentációs kötelezettségekbe is. Saját elmondása szerint előfordult, hogy egy küldöttségnek címzett magyar nyelvű beszédébe belesült. Az egész út mindössze öt napig tartott, de Ferenc József igencsak elfáradt, ahogyan arról szeptember 18-i naplóbejegyzése tanúskodik: „*Jóllehet szórakoztatott a magyarországi utazás, annak ellenére, hogy az ország nem szép, érdekes, de örültem, hogy kipihenhetem magam a sok beszéd, tósz és fogadás után.*” A néhány napos ischli pihenés után újra megkezdődtek a tanórák.⁷⁰

A tanulmányutak a tanévbe úgy illeszkedtek, hogy a tavaszi és az őszi szemeszter között általában szeptember elején került rájuk sor. 1844-ben Ferenc József a testvéreivel Salzburgban és Tirolban, illetve Karintiában járt, végül részt vett egy katonai manőveren, ennek keretében a morvaországi Proßnitz-nél először találkozott személyesen az ezredével. Ez az utazás már egészen hosszúra sikeredett, Ferenc József csak október elején tért vissza Bécsbe.⁷¹

1845-ben Dél-Tirol és a lombard-velencei tartomány következett egy egy hónapos út keretében. 1846-ban egy olmützi hadgyakorlat helyettesítette a tanulmányutat,⁷² illetve Ferenc József a Fertő-tó környékén egy vadászaton vett részt.⁷³

1847 elején elhunyt József nádor. Ferenc Józsefnek Budára kellett utaznia, hogy kézbesítse anyja részvétlelevelét az özvegynek. József nádor halála kapcsán került sor Ferenc József első nyilvános közszereplésére is Pest-Budán.⁷⁴ Az alkalmat István nádor Pest megyei főispáni beiktatása adta, amelyen a 17 éves főherceg az uralkodó képviselőjében mondott magyar nyelvű beszédet, és ezzel kivívta a közvélemény szimpátiáját.⁷⁵ Egy kortárs ezzel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy nem volt más a császári udvarban, aki annyira tudott volna magyarul, mint Ferenc József, a magyarok el voltak ragadtatva tőle. Maga a főherceg is érzékelte a beszédével kiváltott lelkesedést, ahogyan arról visszaérve Schönbrunnba anyjának beszámolt.⁷⁶ A nemzeti lelkesedésen túl – amely István főherceg felé is irányult – azonban politikai változásokból igen keveset vett észre.⁷⁷

⁷⁰ SIGMUND, 1999. 48., 54., 58.

⁷¹ SIGMUND, 1999. 105–122.

⁷² SIGMUND, 1999. 190.

⁷³ GERŐ, 1988. 18.

⁷⁴ SIGMUND, 1999. 192.

⁷⁵ GERŐ, 1988. 16., 24.

⁷⁶ SIGMUND, 1999. 194–195.

⁷⁷ GERŐ, 1988. 24.

1847 szeptemberében Ferenc József testvéreivel újabb utazást tett a birodalomban egy rövid ischli tartózkodás után. Az útvonal Linzen, Budweison, Karlsbadon és Drezdán át vezetett Prágába, és egy egész hónapot vett igénybe.⁷⁸

1847 novemberében ült össze utoljára a magyar rendi országgyűlés, a diéta megnyitásán Ferenc József is hallotta V. Ferdinánd magyar nyelvű trónbeszédét,⁷⁹ de ez alapján nem láthatta előre a küszöbön álló átalakulást, hiszen azon kívül, hogy az uralkodó magyarul szólt a rendekhez, minden a megszokott ceremónia szerint zajlott.⁸⁰ A következő évben viszont már Ferenc József figyelmét sem kerülhette el az addigi politikai rendszer töredezése, hiszen maga is szemtanúja volt a bécsi forradalomnak 1848. március 13-án, és egyben ezen a napon írt utoljára fiatalkori naplójába.⁸¹ Nem egészen egy hónappal később, április 11-én pedig jelen volt Pozsonyban a törvények szentesítésénél. Április 29-én viszont már Itáliában, Radetzky tábornagy táborában teljesít szolgálatot, ahonnan nem Bécsbe tér vissza, hanem Innsbruckba, hiszen az udvar időközben ide menekült az újabb, májusi bécsi forradalom elől.⁸²

1848 augusztusában ugyan a császári család visszatér Bécsbe, de októberben ismét menekülnek, ezúttal a csehországi Olmützbe,⁸³ ahonnan azonban Ferenc József már nem főherceggént, hanem császárként érkezik majd vissza.

A fiatal császár első látogatásai Magyarországon

Az 1848–49-es történések jelentős változást hoztak a Habsburgok és a magyarok viszonyában. Az 1848-as esztendő alaposan felforgatta a birodalmat, amelynek több pontján is forradalom tört ki. Ferenc József ebben az évben vált nagykorúvá, békeidőben ez önálló lakosztályt és saját apanázst jelentett volna, illetve esetleg egy helytartói tisztséget is valamelyik tartományban. Azonban a forradalmi hullám felgyorsította és módosította az eseményeket. 1848. december 2-án Ferenc József került a szétdúlt monarchia trónjára. A magyarok nem ismerték el a trónváltást, hiszen az a trónöröklés rendjének megsértésével történt, és Ferenc József nem kívánta magát magyar királlyá koronáztatni.

⁷⁸ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP Prot. 61 (1847) f. sn – aug. 21-i bejegyzés előtt: *Postreise-Wagenliste*

⁷⁹ GERŐ, 1988. 30.

⁸⁰ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP Prot. 61 (1847) f. sn – nov. 11–16.: *Ungarischer Reichstag zu Pressburg im Jahre 1847*

⁸¹ SIGMUND, 1999. 200.

⁸² GERŐ, 1988. 35–38., SOMOGYI, 1989. 19.

⁸³ GERŐ, 1988. 39–41., SOMOGYI, 1989. 21.

Első és legfontosabb feladata a magyar szabadságharc leverése volt, ez azonban végül csak orosz segítséggel sikerült. Császárként először 1849 májusában három napos körutat tett a nyugati határvidéken, júniusban pedig öccsével, Miksa főherceggel együtt táborba szállt, és személyesen vett részt a győri ütközetben, talán kissé meggondolatlanul is. Júliusban a Komárom környéki, augusztus elején pedig a szőregi csatában ismét bátorságáról vagy inkább merészségéről tett tanúságot.⁸⁴

Az egységes birodalom veszélyeztetettsége, a magyarok szembe fordulása a dinasztiával, a külső támogatás szükségessége mély nyomot hagyott a fiatal császárban. Abszolutisztikus uralkodói karaktere és az isteni eredetű fejedelmi hatalomba vetett hite korán megnyilvánult cselekedeteiben. Személyes részvétele a magyar honvédsereg ellen folytatott harcokban egyrészt a hadseregnek, mint a hatalom legmegbízhatóbb támaszának szólt, másrészt a rebellis magyarok számára is jelzéssel bírt.

Az 1852-es körút

Az utazás előkészületei

A császár 1849-es, a győri és a komáromi ütközetben való részvételét követően 1850-ben a bécsi kormányzat arra gondolt, hogy ideje lenne Ferenc Józsefnek Magyarországra látogatnia. Egy több hónapos körutat terveztek,⁸⁵ azonban – feltehetően biztonsági okokból – ez az utazás csak két évvel később, 1852-ben valósult meg.

Az időközben öt kerületre osztott Magyar Királyság élére 1851 őszén Ferenc József unokanagybátyját, Albrecht főherceget nevezte ki katonai és polgári kormányzónak, aki mint a dinasztia képviselője látszólag egy hagyományos szerepkört kapott, valójában pozíciója sem a Mária Terézia alatt fennálló kormányzói, sem a később kialakuló főherceg-nádori tisztséghez nem volt hasonlatos, hanem a neoabszolutizmus keretei között valami teljesen újat jelentett.⁸⁶

A hivatali feladatokon túl Albrechtnek a császári ház reprezentatív képviselőjét is el kellett volna látnia, ezáltal kínálva a nemességnek egyesülési pontot. A budai udvartartás fénye volt hivatott elfeledtetni a nemességgel és a fővárossal az elveszett politikai különállást és az átéltek fájdalmát, egyúttal elfogadtatni az új helyzetet. Ferenc József Albrechtnek adott – valószínűleg szóbeli – utasításai továbbá ajánlották, hogy a kormányzó gyakori utazások révén az

⁸⁴ GERŐ, 1988. 51–54.; SOMOGYI, 1989. 34–36.

⁸⁵ SASHEGYI, 1965. 38.

⁸⁶ STICKLER, 1997. 138. (540. lábjegyzet)

részletesen ismerje meg az országot, szüntesse meg az előforduló hiányosságokat, illetve igyekezzon Bécsben ez irányban hatni. A személyes érintkezés ugyanakkor segíthet a dinasztikus érzést a nép minden rétegében felébreszteni.⁸⁷ Albrecht főherceg ennek megfelelően, valamint vélhetően a császári látogatás előkészítéseként 1852 elején maga is beutazta a még mindig ostromállapot alatt álló ország egy részét.⁸⁸

A császári körút szervezésében tehát Magyarországon Albrecht főhercegnek volt nagy szerepe. Bécsben Karl Grünne gróf kezében futottak össze az utazás megszervezésével kapcsolatos ügyek. Grünne gróf ekkor Ferenc József első szárnysegédje volt, egyben a császár katonai kancelláriájának vezetője. Egy ideig a gróf vezette az udvart is, amíg Ferenc József nem nevezett ki főudvarmestert. Ez alatt az idő alatt Grünne átvizsgálta az udvart, és jelentést készített a viszonyokról, amely aztán a 200 éve fennálló rendszer átfogó reformjának alapja lett.⁸⁹

Korábban a császár utazásait hagyományosan a négy udvari főhivatal (főudvarmesteri, főudvarnagyi, főistállómesteri, főkamarási) intézte az Udvari Haditanács közreműködésével. II. József alatt fokozatosan a Haditanács hatáskörébe kerültek a császári utazások, I. Ferenc és V. Ferdinánd azonban visszatértek a korábbi hagyományokhoz. Ferenc József uralkodásának kezdetén ismét a katonai vonal lett az erősebb. A bécsi katonai kancellária és a budai kormányzóság közötti levelezés, illetve személyes megbeszélések nyomán alakították ki az utazás útvonalát és programját, kérdéses esetekben a végső döntést maga a császár hozta meg. Az udvari hivatalok főként a kivitelezésben vettek részt.

Az előkészületek során fontos szerepet kaptak a rendőrségi hivatalok is. A nem sokkal korábban kinevezett rendőrminiszter Johann Kempen báró keze alatt a rendőrség függetlenedett a belügyminisztériumtól, illetve annak vezetőjétől Alexander Bach belügyminisztertől. A rendőrség látható és láthatatlan állományból állt, értve ez alatt a hivatásos rendőröket, valamint a besúgókat, akiknek a számát a kortársak azonban jelentősen túlbecsülték.⁹⁰ Ugyanakkor egy levéltári akta jól rávilágít arra, hogy a megfigyelés különböző formái valóban jelentős információkkal szolgáltak a hatóságok számára. Így például a katonák levelezésének ellenőrzése során akadt olyan levél, amelyről egyenesen Kempennek jelentettek a nagyszombati hatóságok,

⁸⁷ STICKLER, 1997. 139–140.

⁸⁸ SASHEGYI, 1965. 41.

⁸⁹ WINKELHOFER, 2008. 42–43.

⁹⁰ DEÁK, 2001.

mert a veszélyes volt a levél tartalma, többek között szatirikus megjegyzéseket tett Ferenc József 1852-es erdélyi látogatásával kapcsolatban.⁹¹ Ezekre a sorokra a későbbiekben még kitérünk.

A szigorú megfigyelésre a kormányzatnak annál is inkább szüksége volt, mivel az 1849-es megtorlásokat követő dermedt csend után 1852-ben több összeesküvést is felderítettek a császári hivatalok.⁹² Deák Farkas érzékletesen fogalmaz a korszak hangulatával kapcsolatban: „1848–49 után a forradalmak csak leverve, de elfojtva nem voltak, a fogékonyság talán még nevededett a rájuk nehezült erők által.”⁹³

A megkoronázatlan uralkodó és a rebellis nép közvetlen találkozása politikai feszültséget is rejtett magában, mert a magyarok a látogatással együtt alkotmányos változást és politikai amnesztiát vártak, viszont Bécsben nem gondoltak engedelményekre.⁹⁴ A császár és a bécsi hivatalok a pontosan kidolgozott útiterv segítségével elkerülhetőnek látták a nem kívánt eseményeket. Az előre elkészített, szinte percre pontosan kidolgozott ünnepélyrendek és az etikett szabályai is biztosítékként szolgáltak, hogy minden úgy történjen, ahogyan azt előre eltervezték.⁹⁵

Az utazás külsőségeiért az érintett községek, területek előljárói feleltek, akik előzetes jelentéseikben beszámoltak arról, hogy kik, hol és hogyan fogadják, a helyi bandérium meddig kíséri a császárt.⁹⁶ Az elkészült községi, járási, megyei programokat a kerületi főispánok megküldték egyrészt a budai kormányzásnak, másrészt másolatban a bécsi katonai kancelláriának, pontosabban annak vezetőjének, Grünne grófnak is.⁹⁷ A programok mellett a beszédek is előre el kellett küldeni a felsőbb hivataloknak, a magyar nyelvű beszédekhez

⁹¹ HHStA, MÄ, IB, BM Akten 138/1852 (*Wörtliche Übersetzung eines anonymen Schreibens von 20. Juni 1852.*) – Köszönetemet fejezem ki Deák Ágnesnek, amiért felhívta a figyelmemet az iratra.

⁹² A Mack-féle összeesküvés szálai egészen Kossuthig vezettek, a szervezkedés főként Erdélyben folyt. Noszlopy Gáspár pedig szabadcsapatok felállítását tervezte az önkényuralmi rendszer ellen, sőt a császári körutat kihasználva Ferenc József elrablására is gondolt. – BERZEVICZY, 1922. 287–301.

⁹³ DEÁK, 1985. 9.

⁹⁴ BERZEVICZY, 1922. 305.

⁹⁵ Norbert Elias megfogalmazásában az etikett mint szabályozó, biztosító, felügyelő apparátus célszerűsége hozzájárult a királyi uralom fenntartásához és biztosításához. – ELIAS, 2005. 160-162.

⁹⁶ Ld. pl. MOL D 41 4. tétel 1852/2877. (A soproni kerület főispánjának jelentése Somogy, Baranya, Tolna, Veszprém és Zala megye tervezett programjáról.)

⁹⁷ MOL D 41 4. tétel 1852/4043. (A pozsonyi kerületi főispán, Attems gróf küldi a megyék programját a kormányzásnak, illetve másolatban Grünne grófnak 1852. június 17-i dátummal.)

általában a német nyelvű fordítást is csatolták, hogy könnyebb legyen azok tartalmának ellenőrzése.⁹⁸

Fontos tényező volt az utazás szempontjából az utak állapota, amelyet a legegyszerűbben úgy lehetett felmérni, ha valaki beutazta az előre kijelölt császári útvonalat, ahogyan tette azt a kassai kerületi főparancsnok.⁹⁹

A díszítésekről szóló helyi intézkedések jól érzékeltetik, mennyire részletekbe menően szabályozták a hivatalok az előkészületeket. Diadalívet kellett állítani, és azt zöld gallyakkal, kerti és mezei virágokkal, valamint két-három zászlóval díszíteni. A zászlók elhelyezése is csak szigorú rendben történhetett.¹⁰⁰ Három zászló esetén a fekete-sárga került középre, a piros-fehér jobbra, a piros-fehér-zöld pedig balra. Két zászlónál jobbról a császárit, balról a nemzetit kellett kitézteni.¹⁰¹ Az ettől való eltérés szigorú vizsgálattal és komoly felelősségre vonással járt, egy-egy falusi eset a járási főszolgabírón át a megyefőnökhöz, majd egészen a kerületi főispánig is eljutott.¹⁰²

A legfontosabb célnak azt tekintették, hogy a lakosság minél nagyobb számban jelenjen meg az uralkodó által meglátogatott településeken. Ennek érdekében a kerületi és megyei hivatalnokok erőszakos eszközöket nem használhattak, azonban igen erős nyomást gyakoroltak a községek előljáróira.¹⁰³ Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy a hivatalnokok erőteljes felhívása mellett az emberek kíváncsisága, a császári látogatáshoz kapcsolódó népnünepélyek, ökörsütések is motiválták a lakosságot abban, hogy jelen legyenek az uralkodó fogadásakor.

Az utazás programját a hivatalos sajtó útján tették közzé. A nemességet Albrecht ugyancsak a sajtó útján szólította fel az ünnepségeken való részvételre.¹⁰⁴ A császár által érintett

⁹⁸ Ld. pl. MOL D 41 4. tétel 1852/3317. (A kecskeméti polgármester, Hajagossy Illés beszéde és beszédének német nyelvű fordítása a rá adandó császári válasszal együtt.)

⁹⁹ MOL D 41 4. tétel 1852/3992.

¹⁰⁰ A zászlók használatáról külön szabályzat készült Bach belügyminiszter személyes közreműködésével. – MOL D 41 4. tétel 1852/2101.

¹⁰¹ MOL D 41 4. tétel 1852/3618.

¹⁰² Ez történt Maklár mezőváros esetében, ahol a templomra csak a piros-fehér-zöld zászlót tűzték ki. – MOL D 41 4. tétel 1852/3618.

¹⁰³ Ez derül ki abból a vizsgálatból is, amelyet az esztergomi főszolgabíró ellen folytattak a császár július 2-i esztergomi átutazása kapcsán. – MOL D 45 1852-11/30. – Köszönetemet fejezem ki Deák Ágnesnek, amiért felhívta a figyelmemet az iratanyagra.

¹⁰⁴ Ld. PN (1852. június 1.) 668. sz. 2.

városokból pedig táviratban számoltak be Albrecht főherceg számára az események alakulásáról, az esetleges időbeli csúszásokról.¹⁰⁵

Az utazás

A császár hajóval érkezett Pest-Budára június 5-én, fogadásakor a hercegprímás és az egyházi előljárók, a tábornoki kar, valamint a polgári hatóságok vezetői, a cs. k. titkos tanácsosok és a pesti községtanács tagjai voltak jelen. A magyar arisztokrácia számos képviselője is a fővárosban tartózkodott.¹⁰⁶

Az utazást június 5-e és augusztus 10-e közé tervezték, a program hosszabb pest-budai tartózkodással kezdődött. Ezekben a napokban Ferenc József istentiszteleten vett részt, a Vérmezőn seregszemlét tartott, a Nemzeti Színházban megnézett egy előadást.¹⁰⁷ A két város kivilágítását is megtekintette, tiszteletére a Gellért-hegyen lángoló betűkkel volt olvasható a császári jelmondat: „*Viribus unitis*”.¹⁰⁸ Az uralkodó látogatása alkalmából a pesti elemi iskolákból a tanítók kíséretében kivonultak a tanulók, hatvan fehérbe öltözött lány virágot szórt a császár elé.¹⁰⁹ Ferenc József adott hivatalos és általános audienciát, és részt vett az udvarnál rendezett bálon, Pest-Buda szegényeinek 5 ezer pengőt juttatott.¹¹⁰ Az uralkodó pest-budai tartózkodása idején a birodalom politikai és katonai vezetői is látogatást tettek Magyarországon.¹¹¹ Ezáltal Buda egy kis időre uralkodói fővárossá vált.¹¹²

Mindeközben naponta többször is távirati sürgönyök mentek Bécsbe Alexander Bach belügyminiszternek és Johann Kempen rendőrminiszternek az események rövid leírásával.¹¹³ Ferenc József levélben számolt be anyjának magyarországi élményeiről. Ezek szerint első benyomásai pozitívak voltak, az 1848 előtti helyzethez képest civilizáltabbnak és európaibbnak látta az országot, köszönhetően Albrecht tevékenységének.¹¹⁴

¹⁰⁵ Ld. pl. MOL D 41 4. tétel 1852/4962. (Soproni kerületi főparancsnokság távirata a kormányzóságnak 1852. augusztus 13-án.)

¹⁰⁶ MH (1852. június 6.) 785. sz. 1.

¹⁰⁷ MH (1852. június 6.) 785. sz. 1.

¹⁰⁸ Vagyis „*Egyesült erővel*”, ami a kormányzat céljaként megjelölt egységes birodalomra utal.

¹⁰⁹ MH (1852. június 7.) 786. sz. 1.

¹¹⁰ MH (1852. június 8.) 787. sz. 1., (június 10.) 789. sz. 1., (június 12.) 790. sz. 1.

¹¹¹ Alexander Bach és Johann Kempen mellett Karl Ferdinand Buol-Schauenstein külügyminiszter és ??? Baumgarten pénz- és kereskedelemügyi miniszter, illetve Anton Csorich altábornagy, Franz Schlick lovassági tábornok, Eugen Wratishlaw, az első hadsereg parancsnoka, valamint Josip Jelačić horvát bán.

¹¹² SOMOGYI, 1989. 61.

¹¹³ MH (1852. június 15.) 792. sz. 1.

¹¹⁴ BRIEFE FRANZ JOSEPHS, 1930. 181-182.

Június 11-én kezdődött az országos körút első része, Cegléden keresztül Kecskemétre utazott a császár. Az ő szavaival élve „éljenzések közepette” indultak, és „hangos fogadtatás” várta őket.¹¹⁵ Idézve a már korábban is vizsgált levelet: „Üvölt Pest, Buda és Debrecen – ámde a félelem és a bánat miatt, mivel látják, hogy a népek sóhaja nem érinti meg a kemény szívet.”¹¹⁶ A sorok írója szerint az uralkodó nem azért járta be az országot, hogy kegyelmet gyakoroljon, hanem hogy meglátogassa a fegyvereket.¹¹⁷ A kijelentés arra utal, miszerint az útvonalat úgy alakították ki, hogy gyakran érintsen katonai állomáshelyeket, illetve az 1848–49-es ütközetek helyszíneit. Ferenc József több helyen látványosan emléket is állított a harcokban elesett császári katonáknak.¹¹⁸

A császár bejárta a keleti és a déli területeket, a Dunántúlt, Észak-Magyarországot és hosszú utat tett Erdélyben is, amit levelei szerint különösen élvezett.¹¹⁹

Az Erdélyben tett utazás különösen jelentős katonai felhangot kapott, gyakorlatilag katonai szemleúttá vált, ahogyan arról a kirendelt csapattestekről szóló, 1852. április 20-án Nagyszébenben készült áttekintés is tanúskodik:¹²⁰

A császár erdélyi utazása alkalmával tervezett csapatösszevonások áttekintése	
Állomások	Csapattestek
Gyulafehérvár	Első Piret gyalogos zászlóalj; Negyedik Jellacic gyalogos zászlóalj
Nagyszében	Gránátos Robaglia zászlóalj; első és második Nugent zászlóalj; negyedik Coronini zászlóalj; negyedik Liechtenstein zászlóalj; 55-ös számú, hatos üteg; 27-es és 28-as számú, tizenkettes üteg

¹¹⁵ BRIEFE FRANZ JOSEPHS, 1930. 183-184.

¹¹⁶ HHStA, MÄ, IB, BM Akten 138/1852 (Wörtliche Übersetzung eines anonymen Schreibens von 20. Juni 1852.)

¹¹⁷ HHStA, MÄ, IB, BM Akten 138/1852

¹¹⁸ Június 15-én Temesváron került sor egy katonai emlékmű felállítására a császár jelenlétében, majd július 13-án a budai Várban a Hentzi-emlékmű felavatására. Az emlékművek azonban annyira sértették a lakosság érzéseit, hogy azokat éveken keresztül rendszeresen meggyalázták vagy elcsúfították, jobb esetben átépítették. – Sinkó Katalin: Franz Joseph: Rivalität und Dualität, dynastischer und nationaler Repräsentation. In: SINKÓ, 2001. 19.

¹¹⁹ A körút által érintett főbb települések: Buda, Cegléd, Kecskemét, Csongrád, Orosháza, Mezőhegyes, Temesvár, Arad, Nagyvárád, Debrecen, Tiszafüred, Eger, Gyöngyös, Jászberény, Székesfehérvár, Simontornya, Szekszárd, Pécs, Kaposvár, Keszthely, Balatonfüred, Veszprém, Győr, Komárom, Esztergom, Vác, Selmecbánya, Körnöcbánya, Nyitra, Érsekújvár, Pétervárad, Segesvár, Marosvásárhely, Nagybánya, Munkács, Ungvár, Kassa, Eperjes, Lőcse, Rózsahegy, Trencsén, Pozsony.

¹²⁰ ÖStA KA MKSM SR Reisen S[einer] M[ajestät] 53/2 Fasc. 32. Ah. Reise nach Ungarn 1852. Nr. 751

Brassó	Első és harmadik Bianchi gyalogos zászlóalj; 3 hadosztály 4-es számú, Ferenc József császár ulánus; 54-es számú tizenkettes üteg
Csíksereda	Második és harmadik Sivkovich gyalogos zászlóalj
Marosvásárhely	Második Bianchi gyalogos zászlóalj
Kolozsvár	Második és harmadik Piret gyalogos zászlóalj; Negyedik Károly Ferdinánd főherceg zászlóalj; Negyedik Thun-Taxis gyalogos zászlóalj; 27-es számú lovas üteg; 12-es számú rakéta üteg

A császár számára – levelei alapján – élménydús volt a körút, élvezte az utazással járó szabad életformát és a számára egzotikus, magyar tájat: „*Buda és Pétervárad között kétszer a hajón éjszakáztunk. Másodszor egy egészen vad, lakatlan tájon, ahol a Dunában úsztunk, aztán egy hatalmas tüzet raktunk és egész éjjel [...] egy percet sem aludtunk.*”¹²¹

Ferenc József egyik szárnysegédje, aki elkísérte a császárt erre az útra, visszaemlékezéseiben hasonlóan kalandosnak írja le az 1852-es utazást, amelynek során egész Magyarországot bejárták. A szárnysegéd szerint a császár célja az volt, hogy lehetőség szerint saját maga begyógyítsa a forradalom sebeit. Ferenc József nagyszámú kísérettel utazott, akik között jelen volt Esterházy Miklós herceg is. A herceget megkérték, hogy vegyen részt az utazáson, ami azért is látszott kívánatosnak, mert mint első főúrnak neki volt a legnagyobb befolyása Magyarországon.¹²²

A szárnysegéd szerint az utazás nagyon megerőltető volt, hiszen két hónapon keresztül folyamatosan úton voltak. Minden napra jutott audiencia, díszebéd, akár 60-80 főre, ünnepélyes bevonulás, esti kivilágítás, részben éljenzések, részben jeges fogadtatás mellett. Az adjutáns bevallása szerint hűvösen fogadták az uralkodót Szombathelyen, ahol Kossuthnak sok híve volt. Nem meglepő, ha a császár környezet merénylettől tartott, ezért a szárnysegédeknek különösen a császárt közvetlenül körülvevő emberekre kellett figyelniük.¹²³

A nehézségektől eltekintve az adjutáns nagyon érdekesnek találta az utazást, hiszen minden helység ünneplőbe öltözött, a bányákat kivilágították. Feledhetetlen maradt számára a kivilágított Pest-Buda is. Nagy élményt jelentett a dunai hajózás Budától Bázsiáig (ma: *Baziaș*, Románia), amelynek során Ferenc József, aki szenvedélyes úszó volt, többször is fejest ugrott a

¹²¹ BRIEFE FRANZ JOSEPHS, 1930. 191.

¹²² WECKBECKER-REDLICH, 1929. 190.

¹²³ WECKBECKER-REDLICH, 1929. 190–191.

vízbe. Erdélyben két napig lovagoltak a hegyek között, és medvevadászatra is sor került, akárcsak és Felső-Magyarországon.¹²⁴

A császár közvetlen környezetéhez tartozó, végsőkéig lojális szárnysegéd szempontja megmutatja, hogy egy fiatal, energikus és elszánt császár utazta be 1852-ben a Magyar Királyságot bízva abban, hogy személyes megjelenése erejével tud változtatni az országban uralkodó közhangulaton. Mindemellett azonban azzal is számolni kellett, hogy a helyenként hűvös fogadtatáson túl esetleg merényletre is sor kerülhet. Az aggodalom, tekintve a következő év eseményeit, vagyis Libényi János támadását a császár ellen, nem volt alaptalan. Összességében Ferenc József jelenléte jól érzékelhetően felemás érzéseket váltott ki a magyarországi lakosságból, és az utazás mint az udvari propaganda eszköze nem ért el a várt hatást.

Az utazás visszhangja

A látogatás felemás visszhangot váltott ki. A magyarországi és a birodalmi sajtó diadalmenetként számolt be Ferenc József látogatásáról. Hangsúlyozták a szomorú múlt feledését, a megbocsátást és a megbékélést, a magyarok monarchikus érzületét, ezzel együtt a birodalom újraegyesítését a Habsburg-jogar alatt.¹²⁵

Miklós cár levélben üdvözölte a magyarországi – látszólag – kedvező eseményeket, elégedett volt a fogadtatással, amely a körutat kísérte.¹²⁶ Hasonlóan meglelégedéssel konstatálta a bécsi angol követ is a magyarországi út eredményét.¹²⁷ Ugyanakkor az angol *Times* mindamelllett, hogy pozitívnak értékelte az osztrák kormány tevékenységét, azt is megjegyezte, hogy egy olyan kormányrendszert kell Magyarországon bevezetni, amely figyelembe veszi a magyarok önállóságát és jogait.¹²⁸

Az ország hangulatát nehéz pontosan rekonstruálni, az egykorú magyarországi vélemények és tudósítások lojális hangnemben íródtak, a szigorú sajtórendtartás miatt nem

¹²⁴ WECKBECKER–REDLICH, 1929. 191.

¹²⁵ Ld. pl. MH (1852. augusztus 1.) 833. sz. 1., PN (1852. július 28.) 715. 3.

¹²⁶ Miklós cár levele Ferenc Józsefhez Potsdamból 1852. július 13-án – FERENC JÓZSEF, 1924. 308.

¹²⁷ KEMPEN, 1931. 255–256.

¹²⁸ PN (1852. július 10.) 698. sz. 3.

adhattak hangot az elégedetlenségnek.¹²⁹ A későbbi visszaemlékezések azonban már szabadabban fogalmaztak.

Egy naplórészlet szerint Ferenc József környezetében sokan melegebb fogadtatásra számítottak, azonban még idő kellett ahhoz, hogy a magyarok felmelegedjenek az uralkodó irányában.¹³⁰ Egy másik visszaemlékezés alapján a császár átutazásakor Nagyorosziban „kényszerített” volt az ünnepség.¹³¹ A valódi lelkesedés hiányát sokan hangsúlyozták,¹³² másrészt számos beszámoló szól arról, hogy a császár fogadására a csendőrök segítségével, pénzjutalom ígéretével, illetve a hivatalnokok erőszakos fellépésével sikerült „kiterelni a népet”.¹³³

Az 1852-es útnak a magyarok felé hármas üzenete volt. Egyrészt az ország körbejárása azt sugallta, hogy Ferenc József megszemlélte, mintegy birtokba vette az uralma alá tartozó területet, koronázás nélkül legitimizálta hatalmát. Másrészt emlékeztetett a szabadságharc leverésére, a Magyar Királyság „meghódítására”, ezáltal a tartomány birodalomba való betagozásának jogosságát hangsúlyozta. Ugyanakkor azt is világossá tette a magyarok számára a körút, hogy a császár elégedett az új kormányzati rendszerrel.

A rendszerrel való magyar szembenállás nem volt egyedülálló a birodalomban. Az ugyancsak 1852-es olaszországi és horvátországi látogatások negatív felhangjai utalnak a birodalom nagy részében uralkodó elégedetlenségre. Otto von Bismarck porosz diplomataként Ferenc Józseffel egy időben járt Magyarországon. Amellett, hogy a fiatal császárhoz hasonlóan fogékony volt az ország szépségeire és egzotikumaira,¹³⁴ éleslátással fogalmazott a birodalom helyzetéről. Az osztrák politikát a félelem politikájaként definiálta, amelyre több, alapvető probléma szolgáltatott okot: a nehéz itáliai és magyarországi helyzet, a pénzügyi nehézségek, a lerombolt jogok, a franciáktól, az oroszoktól és a poroszoktól való félelem.¹³⁵

Az 1857-es látogatás

¹²⁹ Az 1852. május 27-én életbe lépett sajtótörvény nem szüntette meg a cenzúrát, csupán az előzetes ellenőrzést utólagosra változtatta. – KOSÁRY-NÉMETH G., 1985. 292.

¹³⁰ PODMANICZKY, 1888. 31.

¹³¹ TYEKVICSKA, 1998. 151.

¹³² Az erdélyi körútról szóló leírások is erőltetett éljenekekről, hűvös fogadtatásról számolnak be. – Koós Ferenc: Szétszórták a sírról a virágokat. In: TÓTH, 1985. I. kötet 553., Vasváry Ferenc: Összeverték téged, fiam, ki cselekedte ezt veled? In: TÓTH, 1985. II. kötet 128., Deák Farkas: Részint megőrültek, részint állandó kedélynyavalyába estek. In: TÓTH, 1985. II. kötet 30.

¹³³ Ld. többek között: HENTALLER, 1905. 1., Koós Ferenc: Szétszórták a sírról a virágokat. In: TÓTH, 1985. I. kötet 555.

¹³⁴ Ld. BISMARCK, 1914. 35–36.

¹³⁵ BISMARCK, 1898. 120.

Az 1852-es és az 1857-es látogatás között eltelt öt év alatt jelentős változások következtek be mind a birodalom, mind Ferenc József életében.

A krími háború idején folytatott hezitáló külpolitika eredményeként a Habsburg monarchia elszigetelődött. Az oroszokkal való viszony megromlott, ezzel a bécsi kormányzat elvesztette egykori szövetségesét.

Emellett egyre nagyobb nehézséget okozott az itáliai osztrák tartományok, Lombardia és Velence megtartása, mivel az osztrák hatalom jelenléte ezeken a területeken útját állta az olasz egységtörekvéseknek. A sikeres krími szerepvállalásnak köszönhetően az olasz egységmozgalom élén álló Szárd-Piemonti Királyság európai súlya megnövekedett, másrészt III. Napóleon személyében jelentős támogatóra találtak az olaszok.

A Habsburg-birodalom belpolitikai problémáit nem sikerült megoldani, a belső rend fenntartása a bürokrácia és a hadsereg segítségével jelentős pénzügyi terhet jelentett. A magyarországi elégedetlenség sem csökkent, sőt az 1850-es évek elejét jellemző dermedtséget és csendet a kormányzattal szembeni egyre hangosabb megmozdulások, demonstrációk váltották fel.

Ferenc József életében is nagy változás történt, 1854-ben feleségül vette unokatestvérét, Erzsébet bajor hercegnőt, és 1857-re már két gyermekkel is gyarapodott a család. Zsófia 1855-ben, Gizella 1856-ban született. A császári családalapítás és az egyre nehezebb belpolitikai helyzet szolgáltatta az okot, hogy a bécsi kormányzat 1856–57-re újabb uralkodói látogatásokat tervezzen. A látogatások alkalmat kínáltak Ferenc József számára, hogy bemutassa feleségét és gyermekeit az itáliai és a magyarországi alattvalóknak, és egyben a tartományok hangulatát is felmérje.¹³⁶

Ferenc József 1856-os esztergomi látogatása

A magyarországi közhangulatot már 1856-ban is megtapasztalhatta a császár, amikor augusztus 31-én részt vett az esztergomi Bazilika felszentelésén. A neoabszolutizmus korában ez volt az első olyan esemény a szabadságharc leverése után, amikor a nemzet együtt ünnepelhetett. Másrészt a magyar egyházi vezetés, és főként a Johann Kempen által a magyar ügy legelszántabb védőjének titulált hercegprímás, Scitovszky János számára is jelentős ünnep volt ez a nap.¹³⁷

¹³⁶ Ezt a két célt jelölte meg maga az uralkodó is a magyarországi látogatás kezdetén. – BH, 1857. május 5.

¹³⁷ MESZLÉNYI, 1970. 283–284.

Ferenc Józsefen kívül Esztergomba érkezett Rauscher bécsi érsek is, akinek legfőbb törekvése volt a magyar egyházat Bécs alá rendelni.

Az ünnepélyes pillanatokat így írja le egy szemtanú:

„Abban az időben ez a templomszentelés az ország legfényesebb ünnepe volt. Megjelent a fiatal uralkodó, környezve minisztereitől, köztük a mindenható Bachtól, több főherceg, püspökök egész serege, néhány mágnás fényben, a hivatalos világ légiója, mind kiborotvált arccal, gyiklesővel az oldalon, nagyszámú polgárság, tömérdek nép. Sczitovszky prímás, kit a bécsi hatalmasok gúnyja »Prinz Jano«-nak nevezett el magyar érületéért, sugárzott az örömtől, hogy az ő nagy bazilikájában az oltár előtt találkozik a fejedelem a nemzettel. Gondolta, talán az ifjú császárnak egy pillanatban eszébe juthat az, a mit egykor Balassa e szavakban énekelt: »Szép lenni királynak, hát magyar királynak, kit királynak termett jobbágyok szolgálnak.«¹³⁸

Ez az 1856-os egy napos látogatás sok mindent elárult Ferenc József és a magyarok viszonyáról. Ezek után a tervezett országos körút vélhetően nagy kihívást jelentett a bécsi kormányzat és a császár számára.

Az 1857-es utazás megszervezése

A magyarországi utazás megszervezése a korábbiakhoz hasonlóan történt, az útitervet és a programot részletesen kidolgozták, a főszerep ismét Grünne grófnak és Albrecht főhercegnek jutott. A kormányzónak komoly aggodalmi voltak az utazással kapcsolatban, amelyekről magánlevélben számolt be a grófnak.¹³⁹ Elsősorban a magyar nemesség elutasító magatartásától tartott, amely az ő személyével szemben is egyre gyakrabban megnyilvánult.¹⁴⁰

A bécsi kormányzat természetesen nem hátrált meg az aggasztó magyarországi hangulat ellenére sem, amellyel a császár is tisztában volt, hiszen a cél éppen az volt, hogy az utazás által újra mozgásba hozzák a megakadt „Magyarország-politikát” (*Ungarnpolitik*).¹⁴¹ Kempen rendőrminiszter naplóbejegyzése szerint 1857 márciusában Ferenc József úgy vélekedett, hogy a Magyar Királyságban olyan rossz a hangulat, mint 1848 óta még soha.¹⁴²

¹³⁸ VADNAI, 1886. 185.

¹³⁹ Albrecht főherceg Grünne grófnak, Buda, 1857. március 16. – KA, MKSM, SR, Reisen S[einer] M[ajestät] 54/2 Ungarn 1857 Fasz. 32. Reise nach Ungarn

¹⁴⁰ STICKLER, 1997. 161–162.

¹⁴¹ STICKLER, 1997. 161.

¹⁴² KEMPEN, 1931. 424.

A császár ismerte Albrecht főherceg leveleiből és személyes beszélgetéseiből a valós helyzetet. A főherceg elsősorban Ferenc József uralkodói karizmáját kívánta felhasználni annak érdekében, hogy a magyarok ismét közeledjenek a dinasztia felé, és úgy gondolta, hogy a látogatás a propagandisztikus karakteren túl nem kell, hogy politikai engedményekkel járjon.¹⁴³

Az utazás programját már márciusban közzétették, és a minél kedvezőbb fogadtatás érdekében igyekeztek nyomást gyakorolni a magyar vezető rétegekre.¹⁴⁴ Grünne gróf azonban arra is figyelmeztetett, hogy a morális kényszert el kell kerülni, és abban Albrecht főherceg is egyetértett, hogy óvatosnak kell lenniük. Egyrészt figyelembe kellett venni a magyarok különleges érzékenységét a hagyományos ceremóniaelemekkel kapcsolatban, hogy ne kompromittálják magukat az udvarellenes „nemzeti párt” előtt, másrészt ügyesen el kellett kerülni az utalásokat a koronázásra, illetve annak hiányára, annak ellenére, hogy a korábbi koronázási ceremóniák számos elemét felhasználták az utazás ünnepélyességének kialakításakor. Albrecht főherceg nagyon bizonytalan volt az utazás kimenetelét tekintve, ezért még Ferenc Józseffel is személyesen egyeztetett a szükséges intézkedésekről és azok módjáról.¹⁴⁵

Az utazás

A császár és a császárné 1857. május 5-én hajózott be Pest-Budára. A fogadás az 1852-eshez hasonlóan zajlott, a külsőségek talán még díszesebbek voltak, mint öt évvel korábban. Az ünnepek immár nemcsak a császárnak szóltak, hanem Erzsébetnek és a két kis főhercegnőnek is. A császárné tiszteletére a Nemzeti Színházban bemutatták a külön erre az alkalomra írt *Erzsébet* című operát, amelynek a zenéjét a Doppler fivérek és Erkel Ferenc írták.¹⁴⁶ Zsófiáról és Gizelláról pedig két hajót neveztek el, amelyeket a császári család jelenlétében szenteltek fel.¹⁴⁷

Ferenc József mint családapa bemutatkozása mellett fontos lépés volt a látogatás elején kiadott, általános amnesztiáról szóló rendelet, amely a felségárulás, felkelés vagy lázadás miatt elítélt foglyoknak visszaadta a szabadságát.¹⁴⁸ A rendelet végrehajtása azonnal megkezdődött. Már a következő napokban hazatérhettek a szabadságharcban vagy a későbbi lázadásokban,

¹⁴³ STICKLER, 1997. 161.

¹⁴⁴ STICKLER, 1997. 163.

¹⁴⁵ STICKLER, 1997. 161–163.

¹⁴⁶ BH, 1857. május 7., HF, 1857. május 8.

¹⁴⁷ HF, 1857. május 8.

¹⁴⁸ BH, 1857. május 9.

összeesküvésekben való részvételért elítélt rabok. Ez a lakosság számára nagy megkönnyebbülést jelentett, hiszen igen sok családot érintettek az elfogatások.¹⁴⁹

Az amnesztiarendeletem kívül azonban további jelentős intézkedések nem kísérték az uralkodópár látogatását, pedig ezt a császári látogatást is nagy várakozások előzték meg a lakosság részéről.¹⁵⁰ A vezető politikai csoportok részéről a konzervatív arisztokrácia kísérletet tett arra, hogy változtatásokat eszközöljön ki a császárnál. Egy „hódoló felirat” formájában fogalmazták meg az irányokat, mindenekelőtt az ország területi integritásának helyreállítását, valamint az 1848 előtti közigazgatási és igazságszolgáltatási formák újbóli bevezetését. Mindezt a birodalmi egység figyelembe vételével gondolták megvalósítani.¹⁵¹

A felirat kézbesítését Scitovszky János hercegrímás vállalta magára, azonban Ferenc József nem volt hajlandó átvenni, arra hivatkozva, hogy az ország állapotát személyesen kívánja megsemmisíteni.¹⁵²

A látogatás nem indult zökkenőmentesen, ugyanis a kis főhercegnők megbetegedtek Budán, ezért a császári pár országos körútját el kellett halasztani. Május 12-e helyett végül 23-án a császár és a császárné elutazott Jászberénybe, majd Szegeden át tovább Debrecenig, ahol azonban a szülőket távirat várta Zsófia állapotának rosszabbra fordulásáról. Ferenc József és Erzsébet ezért egy rövid bemutatkozás után Pest-Budára indult. A császár Albrechtet kérte fel, hogy a körutat a „császári kísérettel” fejezze be.¹⁵³ Május 29-én érkezett vissza a császár és a császárné Budára, így még búcsút vehettek haldokló gyermeküktől, aki aznap este „elszenderült”.¹⁵⁴

A gyászos esemény miatt megszakadt az utazás, a szülők a kis Gizellával visszatértek a császári fővárosba.¹⁵⁵ Ferenc József ígéretet tett a folytatásra. Ennek megfelelően a császár augusztusban – nem örömmel,¹⁵⁶ de kötelességtudóan – két részletben befejezte a körutat. A fogadtatás azonban a megghiúsult reményeknek köszönhetően jóval hűvösebb volt, mint

¹⁴⁹ Andrassy Gyula, a későbbi miniszterelnök is ekkor nyújtotta be kegyelmi kérvényét, és nem sokkal később haza is térhetett emigrációjából.

¹⁵⁰ MOL D 44 1. tétel 1857/1014.

¹⁵¹ A felirat először német fordításban jelent meg Lipcsében 1861-ben. – TÖRÖK, 1864. 52-59.

¹⁵² A császár elutasító magatartását magyarázza, hogy már jóval az utazás megkezdése előtt, a március 21-i miniszteri ülésen határozottan kijelentette, nem célja semmiféle jelentős változtatás, és arra utasította a hatóságokat, hogy ezt tudatosítsák a lakosságban. – BERZEVICZY, 1922. [112.]

¹⁵³ BH, 1857. június 3.

¹⁵⁴ BH, 1857. május 31.

¹⁵⁵ BH, 1857. május 31.

¹⁵⁶ „Holnap ismét Magyarországra utazom, hogy egy nagyon unalmas utat tegyek meg.” – írta a császár az utazás folytatása előtt egy magánlevélben. – FERENC JÓZSEF, 1924. 184.

májusban. Az utazást lezáró, laxenburgai császári kézirat, amely szeptember 9-én látott napvilágot, összegezte Ferenc József benyomásait, és nyilvánvalóvá tette, hogy nem lesz eltérés a korábbi irányelvektől.¹⁵⁷ Ezzel a kézirattal a császár megválaszolta a hódolati felirat felvetéseit is.

Az utazás visszhangja

Az utazás utáni hangulatjelentések beszámoltak a magyarországi csalódottság és elégedetlenség növekedéséről.¹⁵⁸ Ferenc József már júniusban, az utazás első része után úgy nyilatkozott, hogy az ország állapota az ókonzervatívok agitációja miatt nagyon aggasztóvá vált.¹⁵⁹ Láthatóan az uralkodói körút sem javított a helyzeten.

Mindezt megerősítette a szeptemberi máriacelli búcsújárás is, amelyre a hercegprímás vezetésével nagy tömeg érkezett Magyarországról, illetve Erdélyből, és így a zarándoklat egyfajta vallási-politikai demonstrációvá vált, ahogyan arra a rendőrminiszter és a kormányzat is utalt.¹⁶⁰ A zarándoklatot Scitovszky hercegprímás szervezte meg, aki korábban magyarul üdvözölte az Pestre érkező uralkodót, illetve a későbbiekben megpróbálta neki átadni a hódolati feliratot. A máriacelli búcsújárás kapcsán pedig a következő kérdést tette fel: „*Vagy talán olyan boldog hazánk, hogy mi sem nyom, melynek enyhítéséért az Isten anyjának közbejárását kikérjük?*”¹⁶¹

Az utazás sajtóvisszhangja a birodalmon belül természetesen ismét pozitív volt, példának okáért a magyar lapok meg sem említették a hódolati feliratot. A kormány külön megbízott egy Bécsben élő magyar újságírót azzal, hogy rendszeres tudósításokat készítsen, és lojális hangnemben számoljon be az utazás részleteiről.¹⁶²

Érdemes kitekinteni a birodalmon kívülre, a külföldi lapok tudósításaira. Az augsburgi *Allgemeine Zeitung* tizenhárom részes sorozatban a címlapon számolt be a magyarországi körútról, azonban a lap gazdasági függésben állt az osztrák kormányzattól,¹⁶³ ezért írásai nagyon hasonlítottak a birodalmi lapok cikkeihez.

¹⁵⁷ BH, 1857. szeptember 11.

¹⁵⁸ MOL D 44 1. tétel 1857/1014.

¹⁵⁹ KEMPEN, 1931. 433.

¹⁶⁰ MOL D 44 1. tétel 1014/1857

¹⁶¹ [Religio 1857. július 29.](#)

¹⁶² Az újságíró, aki a feladatot – feltehetően anyagi okokból – elvállalta, Falk Miksa volt. Cikkei elnyerték Albrecht főherceg tetszését, akinek azokat a megjelenésük előtt be kellett mutatni. – ANGYAL, 1925. 217.

¹⁶³ A Metternich kancellár által kidolgozott osztrák sajtópolitika, amely engedélyezte vagy tiltotta az egyes külföldi lapok birodalmon belüli terjesztését, az 1850-es években is továbbélt. Az *Allgemeine Zeitung* számára, német nyelvű lapként jelentős piacot jelentett a Habsburg monarchia. – HOEFER, 1983. 46., 64., ill. HEYCK, 1898. 289.

Az angol *Times*nek tágabb volt a mozgáster, ráadásul saját levelezője volt Bécsben, aki a császári pár érkezésére Pest-Budára utazott, és így jelenlévőként tudósított az eseményről. A későbbiekben pedig igyekezett szemtanúktól és megbízható forrásokból hitelesnek vélt információkhoz jutni. Tudósításai mind stílusukban, mind tartalmukban jelentősen eltértek az eddig említett beszámolóktól, és egy kevésbé sikeres utazás képét rajzolták meg. Az angol újságíró kritikusan írt az osztrák sajtóviszonyokról, a kormányzat elhibázott intézkedéseiről, a bürokrácia és a rendőrség által kifejtett nyomásról, illetve a szívélyes, de nem lelkes fogadtatásról.¹⁶⁴

Néhány emlékirat és későbbi tudósítás még keményebben fogalmazott. Az ókonzervatív arisztokrácia egyik tagja kétségbe vonta a császári körút hasznát, „*mert minden mesterkélt volt, a bajok eltakartattak, embereket és dolgokat ünnepies köntösbe öltöztettek.*”¹⁶⁵ Széchenyi István egyenesen komédiának nevezte a látogatást.¹⁶⁶

A kor egyik jelentős újságírója Katalin cárnő híres – „*a nép boldogságát s elégyülttségét jelző dekorációkkal*” lefolyt – utazásához¹⁶⁷ hasonlította az 1857-es magyarországi körutat.¹⁶⁸ Az utazás ötvenedik évfordulóján pedig a *Vasárnapi Ujság* a „*birodalmi politika bűbájos varázsáról*” írt, amely a külföld előtt eljátszotta Ausztria és a magyar nép megbékélését és egymásra találását.¹⁶⁹

Csakúgy, mint az 1852-es körútról, az 1857-esről is elmondható, hogy a fényes reprezentáció, a hatalmas császári kíséret, a nagyszerű díszletek és a tömegek éljenzése a birodalom egységének és stabilitásának, európai nagyhatalmi státusának alátámasztására szolgáltak. Ebben a kormányzat segítségére volt a sajtó, amely nagyon részletesen és mindvégig lojális hangnemben számolt be a császári látogatásokról.

Azonban a második körút után még inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Bach-rendszer társadalmi és politikai konszolidációja nem valósult, nem valósulhatott meg Magyarországon,¹⁷⁰ mivel a dinasztikus, abszolutisztikus és a polgárosító liberális elvet kívánta összeegyeztetni.¹⁷¹ Ezek az elvek azonban egymással is kibékíthetetlenek voltak. A kormányzati elvet meghatározó

¹⁶⁴ MANHERCZ, 2009. 69-74.

¹⁶⁵ SZÖGYÉNY, 1917. 99-100.

¹⁶⁶ KÁROLYI, 1922. 37.

¹⁶⁷ II. Katalin orosz cárnő 1787-es krími utazása, amely a Patjomkin-falvokról híresült el.

¹⁶⁸ KECSKEMÉTHY, 1987. 47.

¹⁶⁹ BELLAAGH, 1907. 480.

¹⁷⁰ DEÁK, 1995. 27.

¹⁷¹ NÉMETH G., 1988. 13.

neoabszolutizmus eszméje pedig ellentmondott az európai törekvéseknek és a birodalom nemzetiségi struktúrájának is.¹⁷² A gyakorlatban pedig világosan megmutatkozott, hogy a polgári fejlődést szolgáló reformok ellenére a rendszer nem tudta kezelni a belső feszültségeket és a birodalmat ért külpolitikai kihívásokat.

Az uralkodó Magyarországon, 1865–1866

Villámlátogatás Pozsonyban

A válságjelek hamarosan megmutatkoztak. 1859-ben megbukott a Bach-rendszer, a császár leváltotta a vezető politikusokat, és 1860-ban áttért a félalkotmányos kormányzásra. Ez a birodalom nyugati felén valóban a parlamentarizmus kezdetét jelentette, azonban a magyarok számára elfogadhatatlan volt, mivel az ország különállását és jogait nem állították vissza.¹⁷³

Ehhez társult az Itáliában Szárd-Piemonttól és a vele szövetséges Franciaországtól elszenvedett 1859-es magentai és solferinói vereség, amely Lombardia elvesztéséhez és jelentős presztízavesztéshez vezetett birodalmon belül és kívül egyaránt.

A külpolitikai kudarcok és a belpolitikai nehézségek megnövelték a Lajtán inneni birodalomrész jelentőségét, új korszak kezdődött Bécs és Magyarország politikai párbeszédében. Ezt a váltást jelezték az 1865–66-ban gyakorivá váló uralkodói látogatások, amelyek jelentősen különböztek a korábbi két körúttól.

A császár és a magyar politikai körök közötti közeledés eleinte a színpalak mögött folyt, azonban 1865 tavaszától egyre nagyobb nyilvánosságot kapott. A magyar politikai vezetésben ekkor még a konzervatívok játszottak meghatározó szerepet, azonban Ferenc József közvetett úton már tárgyalásokat kezdett Deák Ferencsel, a liberálisok vezetőjével is.¹⁷⁴

Deák 1865 húsvétján írt egy cikket, amely bár névtelenül jelent meg, szerzőjének kiléte nyilvánvaló volt. A cikk jó benyomást tett az uralkodónál, aki nem sokkal a megjelenés után

¹⁷² TAKÁCS, 1991. 35.

¹⁷³ 1861-re Ferenc József összehívta a magyar országgyűlést, és az is felmerült, hogy az uralkodó személyesen vesz részt a megnyitásban, azonban erre végül nem került sor, sőt a diétát 1861 nyarán feloszlatták. – SOMOGYI, 1989. 126.

¹⁷⁴ Deák Ferenc a szabadságharc leverése után az egyetlen olyan politikus volt, aki egyik irányban sem kompromittálódott.

Vilmos főherceg kíséretében, testőrök és katonai kíséret nélkül, különvonaton Pozsonyba utazott, ahol megtekintette a lóversenyt.¹⁷⁵ A császári villámlátogatás nagy lelkesedést váltott ki.¹⁷⁶

Nyári látogatás Pest-Budán

Az uralkodó pozsonyi látogatása után magyarokon volt a sor. A Gazdasági Egyesület májusban úgy határozott, hogy meghívják Ferenc Józsefet a tervezett gazdasági kiállításra. Az uralkodó el is fogadta a meghívást. A június 6. és 10. közötti¹⁷⁷ pest-budai vizit jól sikerült, s bár az első napokban a lakosság egy része teljesen passzív maradt, néhány nappal később változás következett be a közhangulatban, és összességében a császár lelkes fogadtatásban részesült Pest-Budán.¹⁷⁸

Ferenc József az első napon meglátogatta a mezőgazdasági kiállítást, amelyre a meghívás szólt, itt találkozott többek között Deákkal is.¹⁷⁹ A továbbiakban udvari ebédet adott, részt vett a dunai regattán, és megtekintette az ünnepélyes kivilágítást. A programban szerepelt még katonai szemle, lóverseny, fáklyás menet, és természetesen nem maradtak el a különböző intézményekbe tett látogatások, illetve az uralkodói kihallgatások sem.¹⁸⁰

A szokásos eseményeken túl azonban a császári látogatással párhuzamosan jelentős belpolitikai változások is történtek. Ezek egyrészt érintették a magyarországi közigazgatást, másrészt személycseréket is hoztak. Birodalmi szinten Ferenc József megvált az 1860 vége óta regnáló Anton Schmerling államminisztertől, akinek utóda Richard Belcredi lett.¹⁸¹ Szeptemberben a magyar országgyűlés összehívására és a *Reichsrat* felfüggesztésére is sor került.¹⁸² Ezek a változások a magyar politikai vezetés számos követelését megvalósították. A nyári császári látogatás pedig a kölcsönös bizalmat erősítette az országgyűlési tárgyalások előtt.

¹⁷⁵ Az esemény ritkaság számba menő spontaneitását támasztja alá, hogy az 1865-ös év ceremóniális eseményeinek jegyzőkönyvében nem található bejegyzés a pozsonyi látogatásról. – ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP, Prot. 77 (1865)

¹⁷⁶ KÓNYI, 1903. 408-410.

¹⁷⁷ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP, Bd. 77, (1865) f. 104–108.

¹⁷⁸ 1865-ben továbbra is az a T. O'M. Bird volt a londoni lap bécsi tudósítója, aki az 1850-es években, ezért volt összehasonlítási alapja a korábbi utazások, illetve azok körülményeinek tekintetében. – TT 25205. sz., 1865. június 7. 10., június 14. 8. (*Foreign Intelligence – Austria*)

¹⁷⁹ TT 25209. sz., 1865. június 12. 10. (*Foreign Intelligence – The Emperor of Austria in Hungary*), VU 1865. 24. sz., jún. 11. 294. (Ő cs. kir. Felsője Budapesten)

¹⁸⁰ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP, Bd. 77, (1865) f. 104–108.

¹⁸¹ SASHEGYI, 1965. 114.

¹⁸² WERTHEIMER, 1910. 225.

A magyar diéta összehívásával egyidejűleg Ferenc József azt is elhatározta, hogy személyesen fogja megnyitni decemberben az országgyűlést. Utasítása szerint az esemény előkészületeiben a magyar megnyitási bizottságnak és a bécsi főudvarmesteri hivatalnak kellett együttműködnie.¹⁸³

Az 1865–66-os országgyűlés

Az előkészületek során, 1865-ben ismét felmerültek azok a kérdések, amelyeket egy elintézetlen, 1861. januári főudvarmesteri előterjesztés tartalmazott.¹⁸⁴ Az iratból kiderül, hogy a koronázás és a nádorválasztás, mint az országgyűlés összehívásához kapcsolódó központi probléma, már az 1861-es országgyűlés összehívásakor is napirenden volt.¹⁸⁵ 1865 októberében pedig a magyar koronázási szertartásokról, szokásokról készült beszámoló Ferenc József szóbeli parancsára.¹⁸⁶

A magyar kancellár, Mailáth Antal is megfogalmazta aggodalmait a kialakítandó szertartásrenddel kapcsolatban.¹⁸⁷ A legalapvetőbb problémát az jelentette, hogy a magyar szokások szerint az uralkodó addig nem jelenik meg az országgyűlésen, amíg egy küldöttség meg nem hívja a koronázásra.¹⁸⁸ Azonban az is világos volt, hogy a koronázást hosszas tárgyalásoknak kell megelőznie, amelyekre nem elegendő a decemberig hátralévő idő. Az országban ugyanakkor már nagy reményekkel várják az uralkodót, a látogatás elmaradása rossz benyomást tenne.

Végül az uralkodó határozott rendelkezéseivel zárult az ügy. Ferenc József úgy döntött, hogy személyesen nyitja meg az országgyűlést, azonban a hivatalos fogadási ünnepektől és az ünnepélyes külsőségek nagy részétől eltekintett. Ezzel együtt felkérte a magyar megnyitási igazgatóságot, hogy tegyen javaslatot a trónbeszédre és a szükséges rendeletekre.¹⁸⁹

¹⁸³ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP, Bd. 77, (1865) – A kötet végén található, 45 oldalas összefoglaló. f. 7-8.

¹⁸⁴ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP, Bd. 77, (1865) – A kötet végén található, 45 oldalas összefoglaló. f. 1-2.

¹⁸⁵ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. évi ogy. megnyitása. 1-17. + s.n. (Franz Kuefstein gróf, főistállómester és egyben az első főudvarmester helyettesének felterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. szept. 21.)

¹⁸⁶ ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZA, ZP, Bd. 77, (1865) – A kötet végén található, 45 oldalas összefoglaló. f. 3-4.

¹⁸⁷ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. évi ogy. megnyitása. 1-17. + s.n. (Mailáth kancellár felterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1865. nov. 7. – Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. nov. 9.)

¹⁸⁸ Ezért bíztak meg 1861-ben egy királyi biztost az országgyűlés megnyitásával – szerepel az előterjesztésben.

¹⁸⁹ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. évi ogy. megnyitása. 1-17.+ s.n. (Mailáth kancellár felterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1865. nov. 7. – Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. nov. 9.)

A továbbiakban a szertartásrend kialakítása lett a legfőbb feladat. Olyan megoldást kellett találni, amelyben megjelent a magyar hagyományok tisztelete, ugyanakkor elhalványult a tény, hogy Ferenc Józsefet nem koronázták magyar királlyá. Számos korábbi szertartásrendet kerestek elő az udvari hivatalok, főként koronázó és nem koronázó országgyűlések „forgatókönyvét”.¹⁹⁰ A példák felelevenítése egészen 1741-ig nyúlt vissza.¹⁹¹

A bécsi előkészületekkel párhuzamosan folytak az országgyűlési választások, amelyek eredménye az ország hangulatváltozását, a kiegyezés iránti hajlandóságot mutatta,¹⁹² hiszen a Deák Ferenchez kötődő politikai csoport elsöprő fölényrel rendelkezett az új képviselőházban.¹⁹³ Deák az országgyűlés megnyitása előtt hangsúlyozta, hogy meg kell őrizni a jó viszonyt az uralkodóval. Ennek szellemében a magyar politikus megjelent a pesti pályaudvaron Ferenc József fogadására, ahol a császár szívélyesen köszöntötte őt.¹⁹⁴

Az országgyűlés december 14-i megnyitása végül egy, a szokásosnál egyszerűbb szertartás szerint folyt le magyar főurakkal és osztrák testőrökkel.¹⁹⁵ Ferenc József magyar huszártábornoki öltözetet és kócsagtollas kalpagot viselt, a trónbeszédet pedig magyar nyelven olvasta fel.¹⁹⁶ Trónbeszéde az 1723-as *Pragmatica Sancti*ót tekintette kiindulási pontnak, egyúttal erőteljesen hangsúlyozta a monarchia egységét és az uralkodói jogokat, továbbá ragaszkodott az 1848-as törvények előzetes revíziójához.¹⁹⁷ Magyar oldalon várakozást keltett a trónbeszéd, alapot adott a további tárgyalásokhoz, ugyanakkor rugalmasan kezelte a kényes pontokat, többféle értelmezési lehetőséget kínált.¹⁹⁸

¹⁹⁰ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. éviogy. megnyitása. 1-17.+ s.n. f. 364-381.

¹⁹¹ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. éviogy. megnyitása. 1-17.+ s.n. (Kuefstein gróf felirata az uralkodóhoz, Bécs, 1865. nov. 2. – Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. nov. 3.)

¹⁹² SASHEGYI, 1965. 120. – A *Times* egy korábbi cikke szerint Ferenc József maga is az országgyűlés összetételéből kívánta lemérni a feléje megnyilvánuló bizalmat. – TT 25205. sz., 1865. június 7. 12. (Latest Intelligence – Austria and Hungary)

¹⁹³ „[...] a konzervatívok 21; a Deák-párt 180; a volt határozati párt, a Tisza vezette balközép 94; a Kállay és Böszörményi vezette szélsőbal 20 mandátummal rendelkezett.” – SOMOGYI, 1981. 189.

¹⁹⁴ KÖNYI, 1903. 496-498.

¹⁹⁵ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. éviogy. megnyitása. 1-17. + s.n. (Szerartásrend az országgyűlés megnyitásokor 1865-ben.)

¹⁹⁶ SZÁSZ, 1878. 12.

¹⁹⁷ WERTHEIMER, 1910. 231.

¹⁹⁸ SZÁSZ, 1878. 214-216.

Sor került az országgyűlés tagjainak hagyományos megvendégelésére is, a császár fáradhatatlan udvariassággal fogadta a képviselőket és a felsőház tagjait a naponta megrendezett udvari ebédeken december 14-től 20-ig.¹⁹⁹

A császári látogatás programja ezen felül természetesen tartalmazta a már korábban is említett, visszatérő elemeket: audienciákat, katonai szemlét, színházi előadást, a városok kivilágítását és a polgárok fáklyásmenetét. A decemberi látogatást ráadásul egy nappal meghosszabbították, így 20-án Ferenc József kirándulást tett Gödöllőre.²⁰⁰

Az uralkodó elutazása és az ünnepi események után a válaszfelirat megfogalmazása került a politikai élet középpontjába, amelyet immár a liberális oldal határozott meg. A felirat megalkotását hosszas viták kísérték.

1866. január végén Ferenc József ismét Budára érkezett Erzsébettel együtt. A látogatás időtartamát és programját a korábbiaktól eltérően nem határozták meg előre. A budai Várban történt a hivatalos fogadás az országzászlósok, az egyházi és katonai vezetés, valamint a felső- és az alsótábla tagjainak részvételével.²⁰¹

A következő hetekben természetesen nem maradtak el a némiképp az 1857-es utazást idéző programok, többek között a császári pár kilovaglása a Városligetbe, az *Erzsébet* c. opera előadása a Nemzeti Színházban, illetve a bécsi politikai vezetők pest-budai látogatása.²⁰²

Az előzetes tervekben a szokásos programok mellett külön hangsúlyt fektettek arra, hogy a császár és a császárné az országgyűlés mindkét házát fogadja.²⁰³ Másrészt a hosszas budai tartózkodás és Erzsébet megjelenése alkalmat adott jelentős udvari események megszervezésére, többek között a farsangi szezonba illeszkedő bálók megrendezésére. Az egyik Budára küldött bécsi udvari hivatalnok jelentéseiből kiderül, hogy az ünnepélyek jól sikerültek, a társalgás folyamatos volt, a táncok lelkesen folytak. Csárdást is táncoltak, amelyhez külön cigányzenekar

¹⁹⁹ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. éviogy. megnyitása. 1-17. + s.n. (Program 1865), HHStA, HA, ZP, Bd. 77, Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. 25-45., ill. VU 1865. 49. sz., dec. 3. 622.

²⁰⁰ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. éviogy. megnyitása. 1-17. + s.n. (Program 1865)

²⁰¹ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 1865. éviogy. megnyitása. 1-17. + s.n. (Utólagos beszámoló a napi programbeosztásról, dátum és aláírás nélkül.)

²⁰² VU 1866. 5. sz., febr. 4. 56., ill. Melléklet a VU 5-dik számához 1866. 57., VU 1866. 6. sz., febr. 11. 67.

²⁰³ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 14 d Reise I. I. k. k. Majestäten nach Pesth-Ofen am 29. Jänner 1866. (Raymond udvari titkár észrevételei az elkövetkező utazással kapcsolatban, Bécs, 1866. jan. 12.)

szolgáltatta a zenét.²⁰⁴ Ahogyan egy kortárs fogalmazott: „*Századok óta most ismerkedett meg ismét egyszer a magyar ember az udvari étellel.*”²⁰⁵

Másrészt azonban a január végétől végül március elejéig tartó budai tartózkodás szinte hétköznapi jelleget öltött. A bécsi követségek képviselőket küldtek Budára, az orosz és a svéd követ személyesen jött el.²⁰⁶ A bécsi miniszterek Budára érkezése után minisztertanácsot is tartottak Ferenc József elnökletével. A február végi udvari hírek arról szóltak, hogy az uralkodópár az országgyűlési felirati vita végéig marad.²⁰⁷

Az uralkodó budai jelenléte lehetővé tette a többszöri találkozást a vezető magyar politikusokkal. Kiemelendő mindenekelőtt Andrássy Gyula előtérbe kerülése. Az 1851-ben az 1848/49-es tevékenységéért távollétében halálra ítélt párizsi emigráns 1857-ben tért vissza Magyarországra, ahol Deák Ferenc köréhez csatlakozott.

Ferenc József Andrássyhoz való viszonyát illetően sok volt a találgatás. A császár szívélyes gesztusai azonban egyértelműen eldöntötték a kérdést. Mindez azért is tűnt jelentősnek, mert néhányan Andrássyban látták a közvetítő kapcsot, aki elérheti a Deák-párt és nézetei elfogadtatását Ferenc Józsefnél.²⁰⁸

A magyarok azonban arra is gondoltak, hogy Bécs nemcsak a kormányzati irányvonal megváltozását igyekszik alátámasztani az uralkodói látogatással, hanem így kívánja befolyásolni az országgyűlési tárgyalások menetét.²⁰⁹ A császár február közepén Budáról írt, óvatos és bizakodó levelében utal az udvar jelenléte által okozott hatásra: „*Itt lassan mennek a dolgok, de menni fognak, egyrészt az ünnepélyek, másrészt a bizalom, a barátságosság és a magyar karakter megfelelő kezelése által.*”²¹⁰

Erzsébetnek különösen nagy szerep jutott a két oldal közeledési szándékainak kifejezésében. Ferenc József örömmel tapasztalta felesége nem megszokott aktivitását és

²⁰⁴ MOL I 60 Hzd. Ung. Landtage u. Krönungen, 14 d Reise I. I. k. k. Majestäten nach Pesth-Ofen am 29. Jänner. (Raymond udvari titkár jelentése Bécsbe, Buda, 1866. febr. 14.), ill. (Raymond udvari titkár jelentése Bécsbe, Buda, 1866. febr. 4.) – Korábban a csárdást betiltották az udvari bálakon.

²⁰⁵ PODMANICZKY, 1888. 237.

²⁰⁶ VU 1866. 6. sz., febr. 11., 67.

²⁰⁷ VU 1866. 8. sz., febr. 25., 93.

²⁰⁸ KÓNYI, 1903. 601-602.

²⁰⁹ SZÁSZ, 1878. 73.

²¹⁰ „*Es geht hier langsam, aber es wird gehen, mit Festigkeit einerseits, mit Vertrauen und Freundlichkeit und richtiger Behandlung des ungarischen Charakters andererseits.*” – BRIEFE FRANZ JOSEPHS, 1930. 351. (Ferenc József levele anyjának, Buda, 1866. február 17.) (Fordítás magyarra tőlem. – M.O.)

fellépésének hatását,²¹¹ a magyarok pedig hálásak voltak a császárné feléjük tett gesztusaiért. többek között azért, hogy elsajátította, és ezáltal részben udvarképesé tette a magyar nyelvet, illetve azért is, hogy magyar ruhákat viselt és ezzel divatba hozta őket.²¹²

Mindezek ellenére az országgyűlés válaszfelirata, amely az uralkodói leiratra érkezett, nem felelt meg Ferenc József várakozásának. Az erre válaszként érkezett uralkodói leirat felolvasása után a közeledési szándék ellenére mindkét oldalon érezhetővé vált a csalódottság.²¹³ Az átmeneti bizalmi válság mellett ugyanakkor az 1865/66 téli párbeszéd következtében megfogalmazódtak az elvárások, tisztázódtak a kiindulási pontok.

Pár nappal a leirat felolvasása után, március 5-én a császári pár elhagyta Pest-Budát. Deák azonban már február végén javaslatot tett a képviselőházban egy bizottság létrehozására, amelynek március elején történt felállításával továbbra is mozgásban maradt a kiegyezési tárgyalások kereke.

²¹¹ BRIEFE FRANZ JOSEPHS, 1930. 348. (Ferenc József levele anyjának, Buda, 1866. február 3.)

²¹² TOMSICS, 2009.

²¹³ SZÁSZ, 1878. 208.

Összegzés

Ferenc József 1867 előtti magyarországi látogatásait sok szempontból lehet vizsgálni, mi itt most csak a leglényegesebbeket emeljük ki. Elsőként az utazások kategorizálására teszünk kísérletet, amelyhez jó összehasonlítási alapot nyújtanak a bevezető fejezetben ismertetett, korábbi uralkodói látogatások.

Az utazások kategorizálása

Ezek alapján Ferenc József 1867 előtti magyarországi látogatásait három kategóriába sorolhatjuk. Az első kategóriába a katonai célú utazások kerülnek. Ide tartoznak a szabadságharc idején a császári seregnél eltöltött napok, illetve az 1852-es és az 1856-os pest-budai hadgyakorlatok és csapatszemlék,²¹⁴ amelyekre korábban nem tértünk ki részletesen. Ezekben az látogatásokban tovább élni látszik II. József és I. Ferenc gyakorlata, akik ugyancsak személyesen is részt vettek hadjáratokban, békeidőben pedig katona szemleutakat tettek a birodalom különböző tartományaiba.

A második kategóriába kerülnek az egész országot érintő császári körutak (*Touren, Rundreisen*), amelyek egyben valódi udvari utak (*Hofreisen*) is. Az 1852-es és az 1857-es utazások erőteljesen propagandisztikus célja kiderül Albrecht főherceg Ferenc Józsefnek írt leveleiből, illetve az utazások lebonyolításának módjából. Tagadhatatlan azonban az is, hogy ezek az utak segíthettek a császárnak és a kormánynak felmérni a magyarországi viszonyokat és a közhangulatot is annak ellenére, hogy a szigorú előkészítés és kivitelezés sok mindent elpalástolt.

Azt is meg kell jegyezni azonban, hogy az 1850-es évek nagy utazásai során Magyarországon tapasztaltak nem befolyásolták Ferenc József politikai irányvonalát, hiszen az elégedetlenség ellenére egészen addig kitartott az abszolutista kormányzás mellett, míg egyéb tényezők nem kényszerítették a birodalom alkotmányos és dualista átalakítására.

Az abszolutista kormányzati rendszer kudarcra Ferenc József és a magyarok viszonyában az utazások tekintetében is jelentős változásokat hozott. A korábban kifelé az egységes birodalmat hangsúlyozó, befelé pedig erőteljesen katonai jellegű reprezentáció 1865-től kezdve lényegesen megengyhült, és szimbolikájában is új elemeket hozott. A magyarok felé tett számtalan

²¹⁴ 1852. szeptember 14–29. között hadgyakorlat Pesten és Palotán. – ÖstA, HHStA, HA, HZD, ZA, ZP Prot. 64, f. 67-71.; 1856. szeptember 22–26. között csapatszemle Féltoronyban, (*Halbturm*), Komáromban és Budán. – ÖstA, HHStA, HA, HZD, ZA, ZP Prot. 68, f. 133-137.

gesztus által visszaszorult az utazások császári jellege és összbirodalmi szimbolikája, jelentősebbé vált a magyar hagyományok, illetve az uralkodó és a magyar nép egymásra találásának hangsúlyozása. A budai Vár mint az uralkodócsalád második otthona új szintet hozott Pest-Buda életébe. Ferenc József és Erzsébet kevésbé eltervezett programja, tartós jelenléte és közvetlenebb fellépése ekkor kezdte valóban átformálni az uralkodóról alkotott képet és egyben az ország közhangulatát is, noha a kiegyezéshez még így is hosszú vezetett.

Az 1865–66-os utazásoknak nehéz megfelelő kategóriát találni. Talán mindegyikről elmondható politikai célú utazások, még akkor is, ha az elsődleges céljuk nem is minden esetben politikai esemény, hiszen 1865 áprilisában a pozsonyi lóversenyre, júniusban pedig a pesti gazdasági kiállításra érkezik Ferenc József Bécsből. Az országgyűlés decemberi megnyitása a koronázás elmaradásán túl az 1848 előtti hagyományokat idézi fel, akárcsak az uralkodópár több hónapos budai tartózkodása 1866 elején. Ezek közül az utazások közül csak a legutóbbi nevezhető egyben udvari utazásnak is, hiszen ekkor valóban Budára költözött a bécsi udvartartás nagy része is, és a császári pár a bécsihez hasonló udvari életet élt Budán, ahogyan tette azt korábban Mária Terézia és I. Ferenc is Pozsonyban. Másrészt a budai udvari élet feléledése már az 1867 utáni, az udvari életben is megnyilvánuló dualista korszakot is megelőlegezi.

Az utazások mint az udvari propaganda eszközei

A propaganda szempontjából összehasonlítva a fent bemutatott császári utazásokat kiemelendő, hogy az 1850-es évek látogatásai elsősorban a külföldnek kívánták bizonyítani a Magyar Királyság sikeres betagozását a birodalomba. Ennek megfelelően a szimbolika az egységes és stabil birodalmat hangsúlyozta. Ezt erősítette fel az irányított magyar és birodalmi sajtóvisszhang, amely az „új Ausztria”, illetve az egységes, modern államot megteremtő uralkodó mítoszát propagálta. A mítosz és a magyarországi valóság azonban éles ellentétben állt egymással. Ezt bizonyítják az alapos előkészületek, a pontos időbeosztással készült programok, a szigorú biztonsági intézkedések, valamint a katonai és rendőri hivatalok központi szerepe a szervezésben és a megvalósításban.

Ezek az utazások a nagy költségek és a fényes külsőségek ellenére nem érték el céljukat, nem valósult meg az a forgatókönyv, amelyet Albrecht vázolt egyik 1852-es levelében a fiatal császárnak, miszerint egy hosszabb magyarországi tartózkodás, illetve az egész ország beutazása meghódítja majd Ferenc József számára magyarokat. Albrecht Mátyás királyt és Mária Teréziát

hozza fel példaként, akik korlátlanul uralkodtak Magyarországon, és a nép a mai napig isteníti a nevüket. Mindezt a személyiségüknek köszönhatték, valamint annak, hogy ismerték a magyar karaktert, és kihasználták annak gyengéit, ugyanakkor erős kézzel kormányoztak. A főherceg ennek elérése érdekében látja megfelelő eszköznek az utazást, amely által a nép személyesen is megismeri a császárt. Ugyanebben a levélben Albrecht arról is beszámol, hogy egyidejűleg a nép attól tart, hogy a II. József alatt megélt, a germanizációt előtérbe helyező, elnyomó rendszer tér vissza.²¹⁵ Ezekből a levélrészletekből jól látható, mennyire torz volt a kép, amelyet a császári körutak tükröztek vissza a Magyar Királyság és Bécs viszonyáról.

Ugyanakkor fel kell figyelniük egy érdekes motívumra is, amelye többször visszatér a magyarországi szimbolikus politikával kapcsolatban. Ez a motívum a különleges magyar karakter, amelynek helyes kezelése megkönnyíti a magyarországi kormányzást, ahogyan arra Mária Terézia is figyelmeztette fiát, Miksa főherceget annak magyarországi utazása előtt: „[...] *Az ember mindent megtehet ezzel a nemzettel, ha jól bánik vele és jóindulatát nyilvánítja ki felé.*”²¹⁶ Ferenc József hasonlóképpen fogalmazott 1866-ban anyjának, Zsófia főhercegnőnek szóló levelében, amelyet korábban már idéztünk.²¹⁷

Ez a szemléleti váltás látható az 1865–66-os látogatások esetén is. Az udvar és a császár részéről az erőfeszítések a birodalmi egység bizonyítására alábbhagytak. A reprezentáció szimbolikája jelezte, hogy a látogatások nem elsősorban a külföldnek, sokkal inkább az országnak szóltak. Az utazások képe a korábbiaktól eltérően, nem torzította Magyarország és Bécs viszonyát, hanem tükrözte az enyhülő feszültségeket, és felerősítette a kormányzat irányváltó lépéseit.

²¹⁵ ÖStA, HHStA, KabA, KK, GA, Kt. 1. f. 31–35. Albrecht főherceg levele Ferenc Józsefnek, Pest, 1851. október 31.

²¹⁶ Idézi Alfred Arneth műve (Geschichte Maria Theresia's. Bd. 7, Maria Theresia's letzte Regierungszeit Bd. 1, sine loco, 1876. 477–491.) alapján Monika Kollreider. – KOLLREIDER, 1965. 22.

²¹⁷ Ld. 43. oldal, ill. 212. lábjegyzet

Csapó Csaba:

Ferenc József utazásai a dualizmus kori Magyarországon

Utazások a dualizmus időszakában

Amint azt a korábbi fejezetben kifejtettük, az uralkodói utazások jellegének megváltozása nem a politikában döntő fordulatnak tartott kiegyezés elfogadásához kötődik, nem azt követte, hanem elősegítette a közeledést, eszközül szolgált, jelzésértékű vonatkozása volt. Ebbe a sorba illeszthető a koronázási ünnepek megszervezése is. Ha eltekintünk politikai és jogi vonzataitól, kétségtelenül a közeledést szolgáló eseménysorozatként is tekinthetünk rá. Ettől kezdve a királyi pár magyarországi megjelenése egyre inkább hétköznapivá válik. Ez nem azt jelenti, hogy pl. a több évszázados múltra visszatekintő fogadások, vagy bálok rendszere megváltozott volna, de az azokon megjelenők összetételében már észrevehető a változás. Már nem kizárólag az udvarhoz kötődő arisztokrácia „szórakozásáról”, kapcsolattartási lehetőségéről beszélhetünk, hanem egyre inkább bekapcsolódott ebbe a magyarországi dzsentrí rétege, majd a polgári elemek. A magyarországi tartózkodás megszervezése természetesen továbbra is az udvarhoz kötődő szűk elit kezében volt, de már nem hagyhatták figyelmen kívül a célszerűségi szempontokat sem. A birodalom –legalábbis szellemi– egységének megteremtése miatt meg kellett nyerniük a magyar társadalom meghatározó, véleményformáló elemeit, erre pedig a legalkalmasabb az uralkodópár megjelenése, a személyes kapcsolattartás vált. Így a társadalom feletti „szemleút” hétköznapivá, a közeledés eszközévé vált, amelyben mindkét fél kompromisszumokra kényszerült. Ebből a szempontból ismét Erzsébet szerepét kell hangsúlyoznunk, aki a magyarok iránti gesztusként –és tegyük hozzá, legalább ennyire a bécsi udvar bosszantására– 1868. április 22-én Budán szülte meg Mária Valériát, és több, mint négy hónapig tartózkodott az ország fővárosában. A sajtó kiemelt figyelmet szentelt ennek az eseménynek és bő terjedelemben ismertette az ehhez kapcsolódó ünnepeket. A 21 ágyúlövést, a keresztelőt, az ünnepi Te Deumot, a Habsburg-ház és általában az udvar tagjainak érkezését, a gratuláló delegációk fogadását stb. A gyermek megszületése szimbolikus jelentőséget hordozott. A fényes ünnepek, a megjelenő társadalmi-politikai elit hosszú hetekre a birodalom

fővárosává tette Budát, mintegy jelképezve Magyarország újjászületését, a reményteljes jövőt, Magyarország súlyának megnövekedését a Habsburg Birodalomban.

Ezt a jelleget erősíthették az 1868. év további eseményei, amelyekre a kiegyezést követően először szintén ekkor került sor. Itt tartották a delegációs üléseket, decemberben pedig – hosszú évtizedekre hagyományt teremtő módon – az uralkodó az országgyűlés bezárására ismét Budára utazott, személyesen mondva köszönetet tevékenységükért. Szintén ekkor válik gyakorlattá, hogy Ferenc József az esti postavonattal villámlátogatást tesz a magyar fővárosban, ügyeket intéz, vadászaton vesz részt, fogadásokat tart, majd visszatér Bécsbe, hogy néhány héttel később megismételje utazását. Ekkor még szembetűnő, később viszont teljesen általánossá válik, hogy ezeket a látogatásokat a családjától teljesen függetlenül végzi. A legritkább esetben utazik együtt a királynéval, vagy gyermekeivel, a vonatok elindulása gyakran néhány óras különbséggel követi egymást.²¹⁸ Hozzátehetjük azt is, hogy Erzsébet szintén csak Mária Valéria, kedvenc gyermeke társaságában utazik, Rudolfot és Gizellát gyakran hetekig –talán nem túlzás kijelenteni– távol tartotta magától. Jellemző példa, hogy 1872. február 13-án távirati úton értesítették a bécsi udvart Rudolf, majd 29-én Gizella megbetegedéséről, Erzsébet mégis csak március 26-án érezte szükségét, hogy meráni tartózkodását megszakítva Budára utazzon.²¹⁹ A királyné idősebb gyermekeivel szemben tanúsított „visszahúzó” magatartása miatt a magyar fővárosban Ferenc József próbálta őt pótolni. Együtt sétáltak, látogattak színházi előadásokat, istentiszteleteken vettek rész (sokkal gyakrabban, mintha egyedül lett volna), közösen fogyasztották el az estebédet. Bár a későbbiekben gyermekeivel fenntartott kapcsolata korántsem tekinthető problémamentesnek, hivatali ügyeinek intézése mellett jól láthatóan próbált rájuk is időt szakítani, még ha lehetőségei szűkre szabottak is.

Szintén az 1860-as évek végéhez köthető a birodalom nyugati felében megszokott, évszázadok óta azonos szabályok szerint lebonyolított bálók rendszerének magyarországi bevezetése. Ezekre a későbbiekben még részletesebben visszatérünk, ezért itt csak annyit érdemes megjegyezni, hogy a kezdeti években megszervezésük meglehetősen esetleges, a későbbi évtizedek személyekre és hetekre előre lebontott tennivalóit itt még gyakran az utolsó percek kapkodása helyettesíti. Ez nem elsősorban egy adott bál néhány órájának rendjét

²¹⁸ HHStA, Hofarchive, Zeremonialdepartement, Zeremonialprotokolle Bd. 80. 1868.

²¹⁹ uo. Bd. 84. 1872.

befolyásolja, a királyi pár megjelenése, a részvétel ideje, az udvarhölgyek bemutatása, az uralkodó beszélgetései mind gördülékeny rendben haladnak. A háttérben, ezt megelőzően viszont folyamatos és kényes egyeztetések történtek a meghívottak körének kiválasztásánál, a táncrend „magyarításában”, a meghívók kiküldésében stb.²²⁰ A viszonylag ritkán, évente egy-két alkalommal megrendezett ünnepélyes eseményeket leszámítva a hétköznapiak a bécsihez hasonlóan alakultak. Az uralkodó napirendje, munkája, fogadásai, étkezései, vadászatai a megszokottak szerint alakultak. Ugyanaz a kíséret vette körül itt is, misén, hadgyakorlaton vett részt, diplomatákat fogadott.

1872-re kialakult az uralkodó magyarországi utazásainak, tartózkodásának az a rendje, amely a későbbi évtizedekben már alig változott. Ekkor azonban olyan eseménysorozatra került sor, ami sokkal inkább az 1850-es évekre emlékeztetett, semmint a későbbi időszakot vezette fel. A király a korábban már röviden jelzett, komoly hagyományokra visszatekintő szemleútra indult. Ezt megelőzően azonban az év többi része a megszokottak szerint alakult. A király február 21-től csaknem napra pontosan két hónapot, Erzsébet ennek a felét Budán töltötte. Rudolf és Gizella a Magyar Tudományos Akadémiát látogatta meg, ahol Lónyay miniszterelnök, Csengery Antal, Arany János és Rónay Jácint fogadta őket, akikkel „többnyire” magyarul társalogtak.²²¹ Erzsébet a vakok intézetét és a nőképző együletet kereste fel, hajóval a Margitszigetre kirándultak, a Nemzeti Színházba látogattak, lóverseny díszvendégei voltak. Az uralkodó audienciákat tartott, Gödöllőre járt vadászni, politikusokkal értekezett, katonai kórházat és laktanyát látogatott, néhány esetben pedig Rudolfot is megpróbálta bevonni az uralkodói kötelezettségekbe. Nem találtuk azonban nyomát annak, hogy bármilyen módon megpróbálta volna megoldani a magyar belpolitika ekkori feszültségeit, kezdeményező szerepet játszott volna a dualizmus első obstrukciójának megoldásában. A nyomásgyakorlásnak egy óvatos megoldásával élt, amikor a kormány javaslatára több, mint egy hónappal elhalasztotta a magyar parlament tagjainak tiszteletére rendezett fogadásokat.²²²

A magyarországi tartózkodás talán legfontosabb eseményére április 7-én került sor, amikor bejelentették Gizella és Lipót bajor herceg eljegyzését. A magyarok számára megtiszteltetést jelentő eseménysort komoly feszültség vezette fel, a család és a kíséret

²²⁰ L. pl. uo. Bd. 82. 1870. fol. 6.

²²¹ Pesti Napló 1872. március 27. reggeli kiadás

²²² HHStA, Zeremonialprotokolle Bd. 84. 1872. II. Anhang zum Zeremonielprotokoll 1872.

elhelyezését ugyanis csak nehezen sikerült megoldani, a palota szűkösége szinte megoldhatatlan feladat elé állította a szervezőket. Ebben az esetben nem egyszerűen a szolgazemélyzet szállását kellett biztosítani, erre az alkalomra megjelent a birodalmi arisztokrata elit, a Habsburg család szinte minden jelentős személyisége, főhercegek, hercegek, a családjukkal együtt. A szintén Budapestre érkező közös külügyminiszter, korábbi miniszterelnök Andrassy Gyulát és feleségét pl. kezdetben egy szállodában helyezték el, majd csak az uralkodó külön utasítására kapott külön lakosztályt a várban.²²³ Minden bizonnyal ez az eset is hozzájárult ahhoz, hogy Andrassy még ebben az évben javasolta a budavári királyi palota bővítési terveinek elkészítését.

Gizella mellett az ekkor 14 éves Rudolf is egyre többet szerepel a nyilvánosság előtt. Rendszeresen arisztokratákat, küldöttségeket fogad, édesapjával megtekinti a katonák gyakorlatozását, itt ünnepli a névnapját és –nem mellékesen– Ferenc József, Toldy Ferenc rektor, Horváth Mihály püspök/történetíró jelenlétében leteszi az évi rendes vizsgáit. A magyar történelem is kötelező tantárgy, amelyből természetesen részben magyarul felel.

Az uralkodó család magyarországi jelenléte a sajtóban rendkívül jó visszhangot keltett. A beszámolók pozitívak, amint az el is várható tőlük, de egyben optimisták is a jövőre nézve, amit viszont már nem lehet kötelezővé tenni. A Vasárnapi Újság Rudolf arcképével vezeti fel március 21-i számát, majd büszkén kiemeli, hogy „a királyi család itthon van Budán is”. Gyakran töltenek itt hosszabb időt, jól érzik magukat és már több családi esemény köti őket a magyar fővároshoz. Az egész cikk óvatosan optimista és azt sugallja, hogy Rudolf személyében jó esély van egy valóban nemzeti királyra, akit olyan régóta vár a nemzet. Kiemelik katonai erényeit és pozitívumként hangsúlyozzák az osztrák Hohenlohe-kormányal szembeni határozott fellépését. A hetilap irányvonalának megfelelően fontosnak tartják megjegyezni, hogy „anyja részéről szigorú, majdnem polgári neveltetésben részesült”.

1872. május 4-10. között került sor az uralkodó kiegyezést követő első hosszabb körutazására. Az elméleti döntést követően a szervezésbe bevontak három magyar minisztert, a meglátogatni kívánt Béga-csatorna elkészítésével megbízott Türr „olasz tábornokot”, a vasút, a gőzhajózási társaság, a főudvarmesteri hivatal képviselőit, az uralkodó ceremóniamesterét, valamint a költségekért felelős udvari tisztségviselőt. Előre elkészítették az utazás részletes programját, amelyen a későbbiekben csak egyetlen változtatás történt, a király egy nappal

²²³ Pesti Napló 1872. február 24. esti kiadás, 25. reggeli kiadás

hamarabb érkezett Budára. A magyar miniszterelnöktől a testőrökig bezárólag a kíséret létszámát 139 főben határozták meg. Ferenc József Budáról a saját nevét viselő gőzösön utazott Bezdánig, míg a kíséret az Erzsébet nevű hajón követte. Az alapkö letételével megnyitotta a Béga-csatorna építkezését, majd a tiszteletére rendezett ünnepeken vett részt, fogadta a küldöttségeket. Versec, Fehértemplom, Temesvár, Arad majd Szeged meglátogatására került sor, a külsőségek az 1850-es évek ünnepeit idézik. Mindenhol diadalkapukat emeltek, virággal fogadták, felsorakoztatták a helyőrséget, a misét a kalocsai érsek celebrálta. Iskolákat, kórházakat, erődöket látogatott, Szegeden természetesen halászlét evett. Semmi nem zavarta az ünneplést, sőt, a városok jól láthatóan versenyeztek egymással, hogy hogyan tudnának az uralkodó kedvében járni. A másfél évtizeddel korábbi utazáshoz képest jól jelzi a hangulat megváltozását, hogy a szegedi királyi biztos, a '48-ban még főhadnagyi rangban szolgáló Ráday Gedeon felháborodottan hívta fel a miniszterelnök figyelmét, hogy nem vették fel az uralkodó kíséretébe.²²⁴ A helyi orgánum pedig az előzetes tervek alapján sértődötten konstataálta, hogy az uralkodó összesen 7 órát fog a városban tölteni.²²⁵ Ferenc József is igyekezett fokozni a hangulatot, a 6 nap alatt összesen 19.800 Ft segélyt osztott ki, a temesvári és a szegedi szegényeknek 3-3.000, a mezőhegyesi iskolának a szegény gyermekek képzésére 300, a Ferenc-csatornán dolgozó munkásoknak 2000 Ft értékben.²²⁶

1872-ben 7 alkalommal összesen 154 napot töltött Magyarországon az uralkodó, ezek jelentős részét a családjával együtt. Az ezt követő évtizedekben tartózkodásának ideje folyamatosan 60-100 nap közötti, tematikájában viszont hasonló. Viszonylag ritkán kerül sor körutazásra, ugyanakkor szinte minden évben tavasszal Gödöllő környékén vadászik, ősszel pedig meglátogatja a hadgyakorlatokat. Erzsébet egyre ritkábban teszi tiszteletét, érdeklődése csökken az ország iránt, valós, vagy éppen képzelt betegségét külföldön kezelteti. A következő fejezetben az 1892-es év történéseit vesszük vizsgálat alá, amit több szempontból is figyelemre méltónak tartunk. Lehetőségünk nyílik az eltelt 20 év hétköznapiakban bekövetkezett esetleges változásainak bemutatására, másrészt pedig a koronázás 25. évfordulójának ünnepeit elemezve a fényes ceremóniák megismertetésére.

²²⁴ MOL K 151 32. cs. 1872. 1220. sz.

²²⁵ Szegedi Híradó 1872. április 21.

²²⁶ Magyarország és a Nagyvilág 1872. május 19.

Az uralkodó magyarországi tartózkodása szempontjából az 1892. év különös jelentőségű. Tisza Kálmán távozásával –a történeti irodalom egybehangzó véleménye szerint– új korszak kezdődött a magyar belpolitikában. Bár meggyőződésem szerint az ezt követő közel három évtizedre vonatkozóan a „válságperiódus” kifejezés semmiképpen nem állja meg a helyét, a kétségtelenül felszínre kerülő nehézségek megoldást kívántak. Tisza módszere az ellenzék megosztására, megvesztegetésére korábban eredményre vezetett, de politikai ellehetetlenülésével párhuzamosan eddigi ellenfelei megerősödtek. Az új miniszterelnökök (Szapáry, majd Wekerle) kezdeti pozíciója kétségtelenül gyengébb volt elődjükénél, az uralkodó súlya pedig a változások végrehajtásánál ebben az esetben döntő lehetett. Az eddig mesterségesen elnyomott, vagy kellően figyelemre nem méltatott társadalmi csoportok újult erővel fogalmazták meg követeléseiket, szervezettségük megerősödött. A nemzetiségi kérdés új típusú megoldásának első próbaköve a Román Nemzeti Párt által megfogalmazott Memorandumra, az évek óta szisztematikusan gyűjtögetett sérelmekre adott válasz lehetett volna. Bár ez is –mint a vitás kérdése többsége– átnyúlik az általunk vizsgált év történésein, jeleznünk kell, hogy módszerében semmiben nem különbözött az ezt megelőző évtizedek erópolitikájától. A politikai színtér döntésképtelenségére, a hosszabb távú koncepciók szinte teljes hiányára utal az agrárius-merkantil ellentét feloldhatatlansága. Ebben az esetben ráadásul nem pártok szerinti az elkülönülés, hanem ezeken belül is komoly nézetkülönbségekről beszélhetünk. Az évtizedeken átnyúló, de ezekben az években új lendületet kapó nemzeti követelések közül mindenekelőtt az önálló magyar hadsereg, nemzeti bank, vagy a vámterület megteremtésének követelését kell kiemelnünk. Komoly vitát váltottak ki Szapáry miniszterelnöknek a közigazgatás további centralizációját célzó javaslatai is, és ekkor váltak a politikai csatározások középpontjává a megoldásra váró egyházpolitikai kérdések. Az uralkodó megkerülhetetlen befolyása a politikai élet területén védelmet jelentett a mindenkori miniszterelnöknek, de ez az ellenzékből egyre elkeseredettebb ellenállást váltott ki, személye így egyre gyakrabban került a politikai viták középpontjába.

A rövid politikai háttér megrajzolását azért tartottuk szükségesnek, mert 1892-ben szimbolikus jelentőségű eseménysorra, a király magyarországi megkoronázásának 25. évfordulójára kerül sor. Ennek jelentősége az állandósuló viták és a küszöbön álló, várhatóan hosszú időre meghatározó politikai döntések miatt kiemelkedik a hasonló jubileumok sorából. A tét nem kevesebb, mint az uralkodó új helyének megtalálása a magyar politikai rendszerben, az iránta tanúsított hódolat kiemelésével, a napi politikai csatározások háttérbe szorításával pedig a

kikezdhethetlen tekintélytisztelet megerősítése. Ebben a tekintetben pedig minden apró momentum különös jelentőséget nyerhet, ezért az 1892. év elemzése jóval részletesebb a korábbiaknál, ami lehetőséget ad a hétköznapi tevékenység vizsgálatára is.

Ebben az évben Ferenc József 176 napot töltött Bécsen kívül, ebből 9 alkalommal, összesen 72-t Magyarországon. Januárban a magyar országgyűlés bezárására látogatott a magyar fővárosba. Általános szokásnak tekinthető az eseményen való megjelenése, ezt az alkalmat minden esetben felhasználták a politikai kapcsolatok elmélyítésére, a politikusokkal történő kapcsolattartásra. Az utazás megszervezése egy december 28-i rendelettel kezdődött, amikor utasítást adott, hogy január 5-én, 11 órakor a palota nagytermében kerüljön sor az országgyűlés ünnepélyes berekesztésére. Erről értesítették Szapáry miniszterelnököt, a főkamarást, a testőrkapitányokat, az első szárnysegédet és a budapesti hadtestparancsnokságot, tehát minden olyan személyt és szervezetet, akinek az utazás lebonyolításához bármi köze és a további intézkedésekre jogosult volt. Az uralkodó január 4-én reggel 5.40-kor érkezett a magyar fővárosba, a közvetlen kíséretéhez 13 személy tartozott, főhadsegédek, szárnysegédek, az orvos stb.²²⁷ Minden nap, így a megérkezés napján is a kíséret tagjai 12 órakor közös reggelin (Dejeuner) vettek részt, amelyen az uralkodó szinte soha nem tette tiszteletét, ennek ellenére elvárta, hogy mindenki az alkalomhoz illően, az előírásoknak megfelelő öltözetben jelenjen meg: a tisztek egyenruhában, kitüntetésekkel, a civilek a köznyelvben *ferencjós*kának nevezett szalonkabátban. Délután 14.05-kor az állomáson fogadta a rövid látogatásra érkező román királyt, akit a palota vendégszobáiban helyeztek el. 18.00-kor 26 fő részvételével került sor a szokásos ebédre, ahol a két király egymás mellett foglalt helyet, majd Ferenc József kikísérte vendégét az állomásra.

Január 5-én került sor az országgyűlés ünnepélyes bezárására. Ebben az esetben sem mulaszthatjuk el az események menetének részletes bemutatását, mert az 1892-ben tartott ünnepség semmiben nem különbözik az ezt megelőző és követő évtizedekben megszokottól. Az előre meghatározott időpontban a képviselőház és a főrendiház tagjai a budai királyi palota nagytermében gyülekeztek. A főudvarmester jelentését követően az uralkodó a kihallgatási teremben tartózkodó kíséretével együtt vonult be, majd elfoglalta helyét a trónon. Bevonuláskor a király közvetlen kíséretéhez tartozott egy kamarai írnok, a zászlós urak, a hercegprímás, a

²²⁷ HHStA, Zeremonialprotokolle, Bd. 116. Anhang I. 1892.

magyar miniszterek, az első főudvarmester, a cs. és kir. főudvarnagy képviselőjében a m. kir. főlovászmester, aki a feltartott kardot tartja, mellette a püspök a kereszttel, a cs. és kir. főkamrás, a m. kir. testőrkapitány, a cs. és kir. darabont testőrség kapitánya, a cs. és kir. lovas testőrök kapitánya, valamint az uralkodó főhadsegéde. A kíséret összetételénél érdemes felfigyelni arra a tényre, hogy a *magyar királyi* hivatalnokok mellett megjelennek a *cs. és kir.* tisztviselők is, annak ellenére, hogy ez az esemény egyértelműen Ferenc József királyi méltóságából következik. Azonban a magyar politikai elit által régóta kért magyar királyi udvartartás megalapítására sem ekkor, sem a későbbiekben nem került sor, ezért az udvar Ausztriában követett szertartási rendszerébe gyakorlatilag csak beillesztették a rendelkezésre álló magyar tisztségviselőket. Az országgyűlés bezárását elrendelő beszédét követően a király elhagyta a termet és a két ház tagjaival együtt a várkápolnában Te Deumon vett részt. 5-én és 6-án 12 illetve 18 órakor megismétlődik az előző napi Dejeuner és Hoftafel, majd a király este vonattal visszautazott Bécsbe.²²⁸

Február 21. és március 30. között –két rövidebb megszakítással– ismét Budán tartózkodott, ezért a kíséretét is ehhez igazították. A főudvarmestertől a szárnysegédeken, titkárokon, testőrökön és szakácsokon át, egészen a lovászfűig 195 személyt rendeltek hosszabb-rövidebb időre a magyar fővárosba. Az előkészítés ebben az esetben is kb. 10 nappal előzte meg az uralkodó megérkezését, egy február 12-i legfelsőbb rendelettel. Az utasítások a lehető legrészletesebben megszabták a résztvevőket, a ruházatot, a testőrség elhelyezkedését, a budai bevonulás menetrendjét, de például nem hagyták figyelmen kívül a zászlók kifüggesztésének és bevonásának időpontját illetve a zenekar programját sem. Az előre nyomtatott *Ceremoniel* többek között egy rajzot is tartalmaz, amelyben pontosan előírták, hogy az új országgyűlés megnyitási ünnepségén kinek, melyik ajtón kell bevonulnia a terembe, vagy hová kell állnia.

A király 21-én reggel 6-kor érkezett meg a Nyugati pályaudvarra, majd 8-kor az udvari kápolna oratóriumában szentmisén vett részt. Délután 6 órakor került sor a szűkebb kíséret számára megszokott ebédre. Másnap megtörtént az új választásokat követő országgyűlés

²²⁸ uo. és HHStA, Neue Zeremonialakten, Rub. XV. Bd. 404. 1892.

megnyitása, amely ünnepség menete megegyezett az előző bezárásával.²²⁹ Ezt követően kialakult egy napi rutin, amelyet a március végi tartózkodásig csak ritkán szakítottak meg egy-egy előre eltervezett programmal. Általánosságban elmondható, hogy az uralkodó napirendjéhez igazították a kíséret tevékenységét is, amelynek legfontosabb „összetartó ereje” a két főétkezés, a már korábban is említett *Dejeuner* és *Tafel* szigorú etikett szerinti rendszere volt. Az uralkodó elvárása szerint, a budai tartózkodás idején minden nap 12-kor, esetleg 12.30-kor a kíséret 10-12 tagja megjelent a reggelin, délután 6 órakor pedig 6-10 fő részvételével szinte minden esetben úgynevezett *Marschallstafel*re került sor. A levéltári források tanúsága szerint a résztvevők listája szinte teljes egészében megegyezett, esetleg az uralkodó mellett éppen szolgálatot teljesítők, vagy betegek hiányozhattak róla. Döntő részben katonák (főhadsegédek, szárnysegédek stb.), a civilek közül az uralkodó orvosának, a főkonyhamesternek, vagy Pápay osztályfőnöknek a részvétele mondható rendszeresnek. Az uralkodó a közös reggelin soha, a késői ebéden is viszonylag ritkán jelent meg. A kizárólag kíséret részére tartott *Marschallstafel* mellett el kell különítenünk az uralkodó részvételével megrendezett, a hivatalos iratokban *Tafel bei Seiner Majestät dem Kaiser* elnevezésű étkezést, amire „külső” személyek is meghívást kaptak. Gyakran az is előfordult, hogy az utóbbira meghívottak jelentős száma miatt a kettőt egyazon időpontban, de más-más teremben tartották. A viszonylag szűk körű étkezések közül a legnagyobb presztízsű és legritkább az ún. *Allerhöchste Hofstafel*, amelyen az uralkodó mellett főhercegek, vagy Erzsébet jelenléte esetén főhercegnők is részt vettek.

A meghívottak listáját a szigorú protokoll szerint már korábban összeállították. Egy javításokat is tartalmazó, tehát valószínűsíthetően nem végleges felsorolás szerint a *Hofstafel*eknél 4 csoportba sorolták a résztvevőket. A legfontosabb, 11 főt tartalmazó felsorolás a titkos tanácsosi címmel is rendelkező képviselőházi tagokat tartalmazta (pl. Tisza Kálmán, gr. Tisza Lajos, br. Podmaniczky Frigyes, Széll Kálmán). A II. csoportba tartozott a „Kamarások és Mágánások” 20 fős csoportja. A III. felsorolás alatt a kormánypárt képviselőcsoportjának 45 tagját találjuk, míg a IV.-nél az ellenzék 14 képviselőjét. Utóbbi névsor vegyesen ún. '67-es (pl. gr. Apponyi Albert és Horánszky Nándor – későbbi miniszterek) és függetlenségi (pl. Helfy Ignác –

²²⁹ Egy-egy apró különbséget azért találunk, de ezek az előre nem kiszámítható „emberi tényező” számlájára írandók. Pl. a magyar testőrkapitány az országgyűlés januári bezárásán nem vehetett részt, mert eléggé el nem ítéhető módon leesett egy lépcsőn és súlyosan megsérült.

Kossuth korábbi közvetlen munkatársa az emigrációban és részben későbbi támogatója) politikusokat is tartalmaz.²³⁰

A szintén az uralkodó részvételével tartott, gyakoribb, de jóval „vegyesebb” összetételű *Tafel bei Seiner Majestät dem Kaiser* résztvevői listájának összeállításánál a rang, a kinevezés sorrendisége és az uralkodói (főudvarmesteri) kegy döntött. A meghívottak az ebéd dátuma és azok sorrendisége alapján megállapíthatták éppen aktuális helyzetüket a politikai rangsorban, az uralkodó egyetlen szó nélkül, pusztán a meghívás dátumával finoman érzékeltethette az elégedettségét, a felemelkedés, vagy a bukás lehetőségét. Érdekes tehát némi figyelmet szentelnünk az 1892. február 21. és március 22. között 10 alkalommal megtartott ebéd meghívotti listájának. Ki kell emelnünk, hogy az uralkodó szűkebb kíséretéből 6-10 fő minden alkalommal megjelent az étkezésen, a többiek azonban –néhány kivételtől eltekintve– csupán egyszer kaptak meghívást. A február 21-i első alkalommal két főherceg mellett Hohenlohe főudvarmester, a főkamrás és a főistállómester volt a vendég, tehát a bécsi udvar ekkor jelenlévő legbefolyásosabb személyiségei. A következő ebédre kizárólag katonák, tábornokok és ezredek, majd 23-ára az uralkodó mellé ültetve a római katolikus egyház vezető személyiségei, Vaszary hercegprímás, az egri és a kalocsai érsek, a pécsi püspök, illetve magyar arisztokraták, 6 titkos tanácsos, 7 kamarás és –némi meglepetésre– a Kúria elnöke kapott meghívót. Az uralkodó másnapi elutazása miatt csak március 3-án került sor a következő ebédre, amelyen első alkalommal jelenhettek meg a politikusi minőségükben „kiválasztottak”: Szapáry miniszterelnök, Szógyény és Bethlen miniszterek, államtitkárok, titkos tanácsosok, kamarások és Budapest főpolgármestere. A következő alkalommal ismét kizárólag katonatisztek, majd március 7-én –a titkos tanácsosok és kamarások stb. mellett– a képviselőház 9 tagja. Ettől kezdve általánossá válik a képviselők meghívása, viszont feltűnő, hogy az erdélyi görögkatolikus érsek (Roman Miron) és püspök meghívására csak március 22-én, tehát a 10. alkalommal kerül sor, természetesen katolikus püspökök, felsőházi és képviselőházi tagok, titkos tanácsosok és kamarások kíséretében.²³¹

Az uralkodó részvételével tartott ebédek meghívotti listája elsősorban évszázados hagyományokat tükröz, de a polgári „elemek” megjelenése és beemelése a rendszerbe, illetve

²³⁰ HHStA, Neue Zeremonialakten, Rub. XV., Bd. 404. 1892.

²³¹ uo.

ebben helyük megtalálása az uralkodó gondolkodásmódjának visszatükrözésére is lehetőséget ad. A rangsor árulkodó: kiemelt helyet foglalnak el benne a Habsburg-család tagjai, őket követik az uralkodói kegy szerint kinevezett udvari elit, majd a tábornoki, katonatiszti kar tagjai. A titkos tanácsosok, kamarások, tehát az udvarhoz kötődő, de elméletileg „bárki” által elérhető, tehát alsóbb szintű méltóságok még mindig megelőzik a politikusokat, az uralkodói gondolkodásmód szerint bármikor helyettesíthető, ráadásul többnyire polgári származású személyeket. Általános elvárás, szükségszerű a meghívásuk, de a fontossági sorrendben meglehetősen hátul helyezkednek el. Ezekben a hónapokban az ebédeken sem Erzsébet, sem Habsburg főhercegnők nem vettek részt, így a korábbi évtizedektől eltérően más hölgyek sem kaptak meghívást.

Az ebédek lefolyásáról érzékletes képet kapunk Barabás Béla leírásából, aki 1902-ben, ellenzéki politikusként kapott meghívót. Széll Kálmán miniszterelnök távirati úton rendelte fel Aradról Budapestre, és tőle tudta meg, hogy aznap este nem miniszterelnöki, hanem uralkodói ebéden kell résztvennie. Az ő közlése szerint ennek kiváltó oka a király kíváncsisága volt, ugyanis egy évvel korábban Barabás legyőzte Tisza Kálmánt a képviselőházi választáson. „Az ebéd 22 személyes volt, az elhelyezkedés gyorsan megy s az ételfogások egymás után kerülnek az asztalra. A lakajok csak egyszer kínálnak, de a különböző finom borokat, minden étel után más-más fajtát, szorgalmasan töltik, mihelyt a vendég poharát kiitta. Eleinte nagy csend, senki szavát nem lehet hallani, csak később, ahogy fogynak a fogások, úgy kezd nőni a beszélgetések tompa hanghullámzása. A felség az ilyen kis ebédeken keveset beszél, mert hiszen ismert és unott államférfiak ülnek mellette. Előtte ott van elég nagy rajzban az asztal térképe, az egyes elfoglalt helyek pontosan megjelölve a meghívottak neveivel, rangjával és foglalkozásával. Maga a király kevés fogásból és keveset eszik, inkább iszik. Az evésből szabad idejét azzal tölti, hogy szemüvegével nézi az asztal rajzát s figyeli vendégei közül különösen azokat, akik új vendégek. Szinte tanulmányozza az arcokat, nehogy később a cercle alkalmával összetévevessze az embereket. Maga az étkezés egy óra alatt készen van s asztalbontás után őfelsége s az összes vendégek egy külön terembe vonulnak, aki akar, rágyújt cigaretta vagy szivarra, s rögtön kezdődik a cercle, olyformán, hogy a vendégek ugyanazon sorrendben, ahogy az asztalnál ültek, egymás mellé állanak, ezt a főudvarmester rendezi. Ekkor őfelsége kivétel nélkül minden vendégét megszólítja, egy-két perc mindenkit megillet. Mikor a sorrendben hozzám ért, azt kérdezte tőlem, –mintha nem tudná– honnan képviselő? Mondom Nagyváradról.

- Élénk, jóforgalmú város? Sok jót hallottam e városról.

A többi aztán az én feladatom, nekem kell beszélni, s hogy érdeklődését felkeltsem, hamar előhozta a honvédtisztképző iskolát. Elmondottam, hogy ezt meglátogattam, a berendezést megnéztem, az intézet parancsnoka nemcsak megmutatott mindent, de a tisztikar meg is vendéglátott. Mosolyogva hallgatta előadásomat, szép világos kék szemeivel jól megnézett s 3-4 percnyi időzés után a szomszédnál folytatta az érdeklődést. Esti nyolc órakor vége volt a szertartásos vendéglátásnak s hazaérkezve a fényes udvari ebédről – jóízűen vacsoráztam.”²³²

Nemcsak a meghívottak számában és tisztségében találunk jelentős eltéréseket, de természetesen a vendégek színvonalától tették függővé az elvárt ruházatot is. Más előírások érvényesek a kizárólag katonák, a civilekkel vegyes, a hölgyek, esetleg főhercegek részvételével megrendezett ebédeknél. A civileknek pl. általában a frakk volt a kötelező viselet, a katonáknak pedig csak a főhercegi megjelenésnél kellett kardot viselniük.

Az uralkodó 1892. évi budapesti tartózkodásával kapcsolatban rendelkezésünkre áll az audienciára jelentkező és azokon végül résztvevő személyek névsora is. A két lista között jelentős az eltérés, néhány részlet tisztázása azonban még további kutatásokat igényel. Egy későbbi összesítés szerint a február 25. és március 28. között 8 alkalommal megtartott audienciákon összesen 137 fő vett részt, ugyanakkor a jelentkezők száma ennek sokszorososa.²³³ Egy példát kiemelve, az összesítés szerint a március 3-i audiencián 24 fő vett részt. A jelentkezők listájából viszont két példány is fennmaradt, 81 (ebből egy 4 fős küldöttség) illetve 61 fővel. A két felsorolás között nagyon sok az átfedés, de néhány név –valószínűleg a végül kimaradók– hiányzik. Utóbbiak közös jellemzője, hogy általában a társadalom alsóbb rétegeiből kerültek ki, jelentős számban kétkézi munkások. A 61 személyből 7 főt számokkal láttak el, akik mindannyian titkos tanácsosok. A kinevezés időpontjának elsődlegességét és a napi politikára való befolyás háttérbe szorítását bizonyíthatja, hogy Tisza Kálmán csak a 4. a listán, öt kevéssé ismert politikusok is megelőzik.

Az audienciák lefolyásáról pontos képet kaphatunk Pápay István visszaemlékezéseiből, aki 1901-1918 között a kabinetirodában, titkári minőségében szolgált. Számításaik szerint az uralkodó élete során több, mint 4000 általános kihallgatást tartott, amelyeken átlagban 100

²³² Barabás Béla: Emlékirataim. Arad, 1929. 137-138.

²³³ Forrásainkból sajnos nem derül ki, hogy melyek a magán- és az általános audienciák.

jelentkezőt fogadott. Bécsben és Budapesten is hétfőn és csütörtökön ¼ 10-13, esetleg 14 óra között került sor a fogadásokra, amelyekre az előjegyzéseket a kabinetiroda egyik titkára állította össze. Pontosán megjelölték az illető nevét, rangját és foglalkozását, a kihallgatásra jelentkezés okát. Ez utóbbit egyébként szigorú titokként kezelték és csak az uralkodónak jelentették be, mert a hozzátartozók gyakran kegyelmi kérvények, illetve büntetések elengedése miatt jelentek meg. A döntő többség azonban azok sorából került ki, akik valamely kitüntetést vagy kinevezést kívántak megköszönni, a belső titkos tanácsosokkal, főrendiházi tagokkal és kamarásokkal szemben pedig általános elvárás volt az évenkénti szokásos „tisztelgés”. Számos hölgy is megjelent, gyakran menyasszonyok, akik azt kérték, hogy a katonatiszt völegényükkel való házassághoz szükséges kauciót az uralkodó csökkentse, vagy engedje el. Pápay megjegyzése szerint a kabinetiroda állandóan szembesült azzal a Magyarországon széles körben elterjedt téves felfogással, amely szerint társadalmi állásától függetlenül bárkinek, bármilyen ügyben joga van a király elé járulni. „Fülemile-pörökben”, polgári peres ügyekben, vagy a közigazgatást érintő kérdésekben az uralkodót rendszeresen fellebbezési fórumnak tekintették, ezeket pedig az irodának az illetékes hatósághoz kellett utasítania.

A 19. század második felében a számos merénylet miatt egész Európában előtérbe került az uralkodó családok mind fokozottabb védelme, amit az audienciák lebonyolításánál is figyelembe kellett venni. Ferenc József minden kérelmezőt személyesen, négyszemközt fogadott, amit környezetében jelentős kockázati tényezőnek tartottak. A kabinetirodához Budapesten és Bécsben is állandó szolgálatra rendeltek egy rendőrfelügyelőt, aki az alárendelt detektívekkel a gyanúsoknak, vagy nem tisztázott személyazonosságúnak tartott személyeket előzetesen, feltűnés nélkül ellenőrizte. A jelentkezéskor –a fogadás pontos időpontjának távirati értesítésére hivatkozva– mindenkitől elkérték a lakcímet, amit kontrolláltak. Az elővigyázatosságnak köszönhetően a kihallgatásokon az uralkodó soha nem került veszélybe, de számtalanszor kellett közbelépni elmeháborodottak miatt. Pápay István szerint egy alkalommal a kéthónapos budapesti tartózkodás alatt 11 őrültet kellett a kabinetirodából elszállíttatnia, akik később kivétel nélkül az angyalföldi tébolydába kerültek.²³⁴

A kihallgatások menete Budapesten és Bécsben is ugyanabban a rendben zajlott. Az audienciára érkezők a ruhatárban leadták a kabátokat, kalapokat, majd a váróterembe mentek,

²³⁴ Pápay István: Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról. Budapest, 1928. 53-54.

ahonnan egyesével szólították őket az uralkodó elé. Az ajtó két oldalán díszes egyenruhában egy-egy magyar és osztrák testőr állt, akik csak a királynak és az uralkodóház tagjainak tisztelegtek. A kihallgatások sorrendjét a kérelmező rangja határozta meg, az uralkodó elé engedés előtt pedig a szertartásmestertől mindenki rövid tájékoztatást kapott a háromszori, egyre mélyebb meghajlás mikéntjéről. Az elsőre a várakozó- és a fogadószoba közötti ajtó kinyitásakor, a másodikra a király és az ajtó között, a harmadikra pedig az uralkodó előtt olyan távolságra kellett sort keríteni, hogy az illető ne számíthasson kéznyújtásra. Erre ugyanis csak kivételezett személyek esetében került sor. A rövid, 1-2 perces fogadást követően két meghajlás kíséretében, hátrálva kellett elhagyni a szobát, ami sokaknak szinte megoldhatatlan feladatot jelentett.²³⁵ A vizit időtartamából is látható, hogy a király a látogatókkal nem bocsátkozott filozófiai mélységű vitába, a kölcsönös üdvözlésen túlmenően meghallgatta a kérelmezőt, majd egy-egy udvarias mondat kíséretében elbocsátotta, a kérelmek elbírálását pedig többnyire beosztottaira bízta.

1892. június 6-10. között került sor a kiegyezés óta eltelt évtizedek talán legfényesebb ünnepségsorozatára. „Igazi nemzeti ünnep volt az, melylyel a magyar főváros ünnepelte királyának koronázási jubileumát, fénynyel, igazi lelkesedéssel és áradó szeretettel. Az öröm és hódolat megragadó kifejezése nyilatkozott mindig az ünnepélyek hosszú sorozatán. Önként és szívből jött, a lakosság minden rétegéből. A fővárosban összegyűlt az ország különböző részéből is vagy százezer ünneplő. A lakosság tömege is igazi világvárosivá növekedett, mely aztán számának nagyságával és lelkesedésének szívből fakadó erejével imponált. Öröm, lelkesedés még nem talált nálunk ily hatalmas nyilvánulásra, mint az újabb korszak első negyed századának betelése után, mikor az alkotmányos időszakban megerősödött tisztelet és bizalom fordult a korona felé, s az utolsó 25 év alatt kifejlődött nagyváros vált az ünnepély színhelyévé, nagyszerű utáival, monumentális középületeivel, fényes palotasoraival, melyeken még rajta a frissesség, az ifjúság, egy szép, új város kelleme, s benne az önérték, az öntudat, hogy ez mind a munka, a szorgalom, egy jobb idő gyümölcse.”²³⁶

Az ünnepségsorozat lezárása után megjelent idézet talán a legpontosabb összefoglalása vizsgálatunk tárgyának. Egy olyan esemény részleteit próbáljuk meg feltárni, amelynek eredeti célja a királyi pár koronázásának megünneplése volt, de végül egy talán nem is oly váratlan

²³⁵ J. Cachée-G. Praschl-Bichler: „...Önöknek persze könnyű, beülhetnek egy kávéházba...” Ferenc József magánélete. Gabo, Budapest é.n. 16-17.

²³⁶A koronázás emlékűnepe. Vasárnapi Újság 1892. június 12.

fordulattal az 1867 utáni két és fél évtized magyarországi fejlődésének bemutatása, a magyar társadalom önmagát ünneplő eseménye lett.

Az 1892. április 2-i képviselőházi ülés az általában megszokott költségvetési vitaként indult, azonban a királyi udvartartás költségeinek megszavazása váratlanul (!) indulatos vitába torkollott. Függetlenségi párti képviselők a kormánytól vártak magyarázatot arra, hogy a magyar állam miért fizet évente több, mint 4,6 millió forintot annak az udvartartásnak a fenntartására, amelynek a több évtizedes ígérek ellenére hiányzik a magyar jellege.²³⁷ Történeti és jogi elemeket tartalmazó érvelésük szerint jelenlegi formájában az udvartartás közös intézmény, ugyanakkor a kiegyezési törvény szerint a magyar országgyűlés csak a magyar király udvartartásának költségeit fedezheti. A rendkívül hosszú, érzelmektől sem mentes vita végül azzal zárult, hogy az ellenzék által beterjesztett határozati javaslatot a kormánypárti többség szokás szerint elutasította, a költségvetés ezen fejezetét pedig elfogadta.²³⁸

Az általunk vizsgált téma szempontjából ez a vita önmagában talán érdektelennek tűnhet, néhány perccel később azonban egy olyan kérdés merült fel, ami ismételten alkalmas lehetett a nemzeti érzelmek felkorbácsolására. Somogy vármegye feliratban fordult az országgyűléshez, hogy a koronázás huszonöt éves évfordulóját nyilvánítsák országos ünneppé. A felszólaló függetlenségi párti képviselők kellemetlen helyzetbe kerülhettek, hiszen amíg a külön magyar királyi udvartartás követelésével a király – ki nem mondott – akaratával szemben, nemzeti jelszavakat hangoztatva léptek fel, ebben az esetben a koronázás megünnepléséhez történő hozzájárulásuk egyben a király tekintélyének emelését is jelentette. Polónyi Géza ügyes érveléssel kinyilvánította ugyan pártja támogatását, de csak abban az esetben, ha a koronázás jubileumát nem mossák össze a kiegyezés általuk elutasítandónak tartott megünneplésével. Szapáry Gyula gróf miniszterelnök – az ellenzék elvárásainak megfelelően – válaszában csak a koronázás megünneplését említette, valamint utalást tett arra, hogy a közeljövőben a fővárosi vezető testületben is tárgyalni fogják ezt a kérdést.²³⁹ A koronázás jubileuma ezt a rövid epizódot leszámítva ezután teljesen eltűnt a politikai vitákból. Mindkét fél tartotta magát a hallgatóságos

²³⁷ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1892. (= Képviselőházi Napló 1892-1897.) 2. k. 61.

²³⁸ Az ellenzék által élénk helyesléssel fogadott, Pázmándy Dénes által beterjesztett határozati javaslat: „A képviselőház utasítja a kormányt, hogy az önálló, állandó magyar udvartartás létesítése végett azonnal intézkedjék és eljárásának eredményéről a képviselőháznak jelentést tegyen.” Uo. 69.

²³⁹ Uo. 76.

megállapodáshoz, a kiegyezés kérdése nem került előtérbe, az ellenzék pedig nem zavarta meg az ünnepet, sőt tevőlegesen résztvevőjévé vált.

Budapest törvényhatóságának április 6-i ülésén a résztvevők „lelkis éljenzéssel” fogadták a VIII. kerület képviselőinek ünnepelésre vonatkozó felhívását, a részletes javaslatok kidolgozására pedig Ráth Károly főpolgármester vezetésével egy 64 tagú bizottságot jelöltek ki.²⁴⁰ A testület tagjai között a szellemi élet kiemelkedő személyiségei mellett vállalkozókat, politikusokat is szép számmal találunk (Jókai Mór, Falk Miksa, Emich Gusztáv, Goldberger Samu, Wahrmann Mór stb.). A két héttel később tartott közgyűlésen már az általános elveket rögzítő javaslattal álltak elő, melynek talán a legfontosabb eleme az, hogy a főváros lakosságának minden rétegét igyekeznek résztvevőként bevonni az ünnepségekbe.²⁴¹

Ki kell emelnünk, hogy a tervezet döntően a polgárságra számított, elsősorban az ő igényeiknek igyekezett megfelelni, amit a külsőségekben is érvényesítenek. Létrehoztak egy „Ferencz József koronázási jubileum-díj”-at, amiből évente 4000 Ft-os összeget a magyar művészet (festészet, szobrászat, építészet, zene) és irodalom, 3000 Ft-ot pedig a magyar gyáripar és kereskedelem fejlesztése érdekében a kiemelkedően tehetséges fiatalok tanulmányainak elősegítésére kívántak fordítani. A hosszabb távra szóló, a jubileumra való folyamatos emlékezést biztosító alapítvány mellett a koronázás napjának minél szélesebb körű megünneplésére is gondoltak. Ebben a tekintetben a hagyományos elemek domináltak: az uralkodó ünnepélyes fogadása a pályaudvaron, a középületek, hidak, hajók feldíszítése, diadalkapuk állítása. A tervek között szerepelt ünnepélyes istentiszteletek tartása, a város általános kivilágítása és egy látványos tűzijáték megszervezése, emlékérem kiadása. Hangsúlyozottan a budapesti polgárság részvételével tervezték egy fáklyásmenet megrendezését, míg a Városligetben, a Városmajorban és a város több más pontján az alsóbb rétegeket katonai zene mellett „egyéb” látványosságokkal igyekeztek ünnepelésre bírni. Ennek részletei hiányoztak még a tervezetből, csakúgy, mint a főváros „szegényeire és árváira” nézve tervezett megemlékezések.

²⁴⁰ Budapest főváros törvényhatósága 1892. évi április hó 6-án és folytatva 7-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.
<http://archivportal.arcanum.hu/szkj/opt/a100322.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28koron%E1z%E1si%20jubileum%29&s=SORT&m=4&a=rec>

(=Budapest közgyűlési jegyzőkönyve) 5. (352.)

²⁴¹ Budapest közgyűlési jegyzőkönyve 1892. április 20. 7-8. (415.)

A rövid idő alatt összeállított javaslat egyelőre nem volt még több összefüggés nélküli ötletthalmaznál, amelyet csupán egyetlen közös vonás jellemez, hogy viszonylag gyorsan és különösebb ráfordítás nélküli kivitelezhetőek legyenek. Ezt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy az ünnepséget csupán egyetlen napra tervezték, így több esemény egyidejű lebonyolítására a városban nem láttak lehetőséget. Amikor a főpolgármester értesítette a miniszterelnököt a készülő ünnepségről, csupán az állami épületek kivilágításához és feldíszítéséhez kérte a segítségét.²⁴²

A legnagyobb tömeget megmozgató, a polgárságot leginkább reprezentáló eseménynek kezdetben a fáklyásmenetet tartották, ezért a fővárosi törvényhatóság által megválasztott bizottság április 26-i ülésén ennek megszervezésére egy albizottság küldtek ki, amely azonnal hozzákezdett a részletek kidolgozásához. Megfogalmazásuk szerint „A fáklyásmenettel a polgárság ... ő Felsege előtt mély tiszteletét, ragaszkodását, hűségét és hódolatát kívánván kifejezni, s azzal a magyar történelemben valóban ritkán előforduló nagy ünnepély fényét emelni...”²⁴³ A fővárosi polgárság minden rétegének képviselője és az impozáns megjelenés céljából a fáklyások létszámát 1500-2500 főben határozták meg. Elsősorban a törvényhatósági bizottság tagjaira, a főváros és az állam (kiemelten a minisztériumok) tisztviselőire, hivatalnokaira, a budapesti egyetemek, közép- és alsófokú iskolák tanáira és tanulóira, a polgári körök, egyesületek, az ügyvédi, kereskedelmi és iparkamarák, ipartestületek tagjaira számítottak.

A sajtó tudósításaiból az is kiderül, hogy az állam és a budapesti szervező bizottság hivatalos iratokban megjelenő, viszonylag korlátozott tevékenysége mellett egyre több háttéregyeztetés zajlott, amelyek már előre vetítették a később megvalósuló grandiózus terveket. Az Ország-Világ már április 23-án egy ünnepi opera-előadásról ad hírt, ami a koronázás nemzeti jellegét hívatott demonstrálni, egy héttel később pedig a Nemzeti Színház hasonló kezdeményezéséről tudósít.²⁴⁴ Még áprilisban megalakulnak a tűzijátékért és a kivilágításért felelős albizottságok. Hatalmas reflektorokkal kívánják megvilágítani a Mátyás-templomot, a Vigadót, a Kálvin téri szökőkutat, a józsefvárosi templomot, a régi városháza tornyán 600 gázgő

²⁴² Magyar Országos Levéltár (=MOL) Miniszterelnökség 297. cs. 1892. 445. sz.

²⁴³ Budapest Főváros Levéltára (=BFL), Koronázási Jubileumi Bizottság jegyzőkönyvei, IV. 1403. n.n.

²⁴⁴ Az opera vakációja. Ország-Világ 1892. április 23. és uo. április 30.

emelné ki környezetéből az óriási magyar koronát. A Gellért-hegyre égő betűkkel írják fel az „Éljen a király”, „Éljen a haza” és „Éljen az alkotmány” hármas jelszavát.²⁴⁵

Az ünnepek kezdetben egyértelműen polgári jellege idővel megváltozott. Május közepétől a hagyományos elit reprezentációját leginkább kiemelő, az uralkodó fogadásáért felelős albizottság munkáját kísérte országos szinten talán a legnagyobb figyelem. Az ő feladatuk a Nyugati pályaudvartól a királyi palotáig az uralkodó és kísérete díszes bevonulásának megszervezése volt. Ennek azért volt különleges jelentősége, mert az ünnepek öt napja alatt ez az egyetlen olyan nyilvános esemény, ahol társadalmi állásától függetlenül – ha nem is aktív résztvevőként – bárki szabadon megnézheti a magyar elit huszonöt éve nem látott impozáns menetét. A tervezetben több diadalkapu megépítése szerepelt, amelyek közül a leghatalmasabb elképzeléseik szerint elérte a 40-50 méteres magasságot. A Lánchíd és a középületek feldíszítésére 300 zászlót irányoztak elő, a dekoráció összköltségeire pedig 20000 Ft-ot. Az utcahálózat feltüntetésével pontos vázlatot készítettek a menet útvonaláról, a kivilágítási szándékozott ablakok számát 4534-ben szabták meg.²⁴⁶

Az uralkodót a királyi palotába kísérő bandérium megszervezését április közepén a Nemzeti Kaszinó, az Országos Kaszinó és a Kolozsvári Kaszinó tagjai kezdeményezték. „A rendezőség ... oly impozáns díszbandériumot akar rendezni, mely fényben felülmúljon minden eddigit. Két-háromszázra akarja kiegészíteni a lovas bandérium tagjainak számát s ezért felhívja a kaszinókat, hassanak oda, hogy aki csak teheti, mindenki részt vegyen benne. Tervbe vette azt is, hogy a jászokat és kunokat is behozzák, s országszerte felszólítják a polgárokat, hogy akinek szép négyes vagy hatos fogata van, csatlakozzék a menethez.”²⁴⁷ Felhívást küldtek minden megyébe, ami olyan nagy érdeklődést keltett, hogy a miniszterelnök kénytelen volt törvényhatóságoként 10-12 főben maximálni a résztvevők létszámát. A bandériumban való részvétel szigorú feltételeinek, jelentős anyagi terheinek azonban néhány erdélyi és felvidéki megye nem – vagy csak részben – tudott megfelelni. Beszterce-Naszód főispánja, gróf Bethlen Pál például számjeles

²⁴⁵ A koronázás jubileuma. Budapest 1892. április 28.

²⁴⁶ Pesti Hírlap 1892. április 30.

²⁴⁷ A koronázás jubileuma. Budapest 1892. május 4.

sürgönyben kérte, hogy tekintsenek el a megye részvételétől, mert „A csekély számú birtokosság miatt alig volna az alkalomnak megfelelő tekintélyes küldöttség összeállítható.”²⁴⁸

Ismereteink szerint utolsóként tartotta meg alakuló ülését a népünnepélyekért felelős albizottság. Kiemelt figyelmet fordítottak a szegény gyermekek megvendégelésére, akiket az árvaházakból, szegényházakból és más intézetekből gyűjtöttek volna össze. Elképzelésük szerint a főváros öt népkonyháján három napon át ingyenes ebédben részesítenék őket.²⁴⁹ A Vérmezőre ökörsütést, a Városligetben és a Városmajorban ekkor még nem részletezett „különböző ingyenes előadásokat és mutatványokat” terveztek. Egy későbbi sajtóhír szerint a „Városmajorban tervezendő népünnepen lesz népszínház, panoráma, bűvész-színház, czéllövés, két körhinta, Paprika Jancsi, zsák-, számár- és kutya-futtatás díjakkal, talicska-tolás, léggömbök fölregetése, cigányzene sat. A legtöbb mutatvány ingyenes. Az ökörsütéshez a három felcizfrázott ökröt díszmenetben viszik végig a Tabánon és Krisztinavároson a Vérmezőre, hol 50 hektoliter bort is csapra ütnek.”²⁵⁰ A cikk tartalma két szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt a megjelenés napján a miniszterelnök elnökletével tartotta ülését az országos koronázási jubileumi bizottság, amelynek jegyzőkönyve azt tartalmazza, hogy a népünnepélyek programját csak ezután fogják részleteiben kidolgozni. Másrészt viszont határozottan megtiltották – amint az később bebizonyosodott, nem véletlenül –, hogy az uralkodó Vérmezőn tett látogatásának befejezése előtt elkezdjék az étel és a bor kiosztását.²⁵¹

A főváros és a megyék gyakran egymással párhuzamosan futó szervezésének felügyeletét a kormány vállalta magára. Az ünnepség részleteinek kidolgozásában nem vettek ugyan részt, de a miniszterelnök vezetésével megalakuló – a fővárosival megegyező nevet viselő – „koronázási jubileumi bizottság” tartotta a kapcsolatot az uralkodóval, illetve általában a bécsi udvarral. Felhívta a figyelmet a hiányosságokra, ellenőrizte és összehangolta az eseményeket, a szervezéshez minden lehetséges segítséget megadott. A bizottságnak tagja volt Budapest főpolgármestere és első alpolgármestere, a belügyminisztérium képviselői, a Nemzeti Színház intendánsa, a budapesti rendőrfőkapitány, stb.

²⁴⁸ MOL Belügyminisztérium, Elnöki iratok 145. cs. 1892. I. tétel 1476. sz.

²⁴⁹ A koronázás jubileuma. Budapest 1892. május 1.

²⁵⁰ A koronázási jubileum. Vasárnapi Újság 1892. május 15.

²⁵¹ MOL BM Eln. 145. cs. 1892. I. tétel 1476-os sz.

A hosszú és alapos szervezés után elkészült programot Szapáry miniszterelnök május 11-én alkalmasnak tartotta arra, hogy az uralkodó jóváhagyását kikérje. Ferenc József érkezését június 6-án délutánra tervezték, aki az ünnepélyes bevonulást követően este a Nemzeti Színház díszelőadását tekintené meg. Másnapra fáklyásmenetet, a város díszkivilágítását és este a Lánchídról tűzijátékot terveztek. Június 8-án, a koronázás emléknapiján délelőtt ünnepélyes istentisztelet, délben a parlament és a törvényhatóságok tagjainak fogadása, illetve a népünnepélyek, este pedig az operaház előadása szerepel a programban. Másnap este az udvarnál tartott fogadással zárulna az ünnepsorozat.²⁵² Az uralkodó ekkor még változtatás nélkül hozzájárult a tervezethez, elsősorban protokolláris kérdésekben azonban megfogalmazta az elvárásait. Ezek mindenekelőtt a Magyarországra érkező diplomáciai testület fogadásával, megjelenésével, a meghívókkal kapcsolatos szervezési kérdésekre korlátozódtak.²⁵³ Az mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a Rudolf halála óta minden nyilvános szerepléstől tartózkodó Erzsébet nem jön Magyarországra, „nincs abban a helyzetben”, hogy részt vegyen az ünnepeken.²⁵⁴ Az uralkodó az ünnepség fényét azzal kívánta emelni, hogy több főherceg és (fő)hercegnő részvételét is előírta. Károly Lajost, Mária Teréziát, Ferenc Ferdinándot és Albrechtet a királyi palotában helyezik el, annak szűkös befogadóképessége miatt azonban Frigyes és Izabella az Angol Királynő szállóban volt kénytelen megszállni.

A program összeállítása és a király általi elfogadása csak az ünnepség kereteit jelölte ki, amint arra az iratokban több alkalommal említés történik, azt meg kellett tölteni tartalommal. Folytatódott a bandérium résztvevőinek szervezése, versenytárgyalást hirdettek a zászlók és a fáklyák, általában a díszítéshez használt anyagok beszerzésére. A várható vidéki tömegek elszállásolására felállítottak egy irodát, ahol a kiadó lakásokat lehetett bejelenteni.²⁵⁵ Kijelölték az uralkodó bevonulására felépítendő tribünök helyét (természetesen két újabb bizottságot hoztak létre azok ellenőrzésére), elkezdték árusítani a helyjegyeket. Csáky Albin gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter három napos iskolai szünetet rendelt el, amikor csak iskolai ünnepélyekre, kirándulásokra és istentiszteletekre kerülhet sor. Az egyházi főhatóságokhoz intézett felhívása talán a legjobb példája annak az emelkedett hangulatnak, amellyel szinte

²⁵² MOL Mineln. 297. cs. 1892. 445. sz.

²⁵³ HHStA, Hofarchiv, Zeremonialdepartement, Neue Zeremonialakten(=Neue Zeremonialakten), Rub. XV. Hofreisen etc. Karton 404. 1892.

²⁵⁴ HHStA, Hofarchiv, Zeremonialdepartement, Zeremonialprotokolle (=Zeremonialprotokolle), Bd. 116. 1892.

²⁵⁵ Koronázás jubileuma. Pesti Hírlap 1892. május 24.

minden kormányzati, hivatalos vagy magánkezdeményezésben találkozhatunk: „Úgy szeretett királyunk és királynénk ő felségeik legmagasabb személyei iránti hő ragaszkodásunk, a tőlük édes hazánkra áradt megszámlálhatatlan jótéteményért érzett hálánk készletet ama nap megünneplésére, mint az a tudat is, hogy akkor lőn ünnepélyesen megpecsételve az uralkodó és a nemzet közötti egyetértésnek óhajtott helyreállítását; akkor nyerte vissza hazánk hatalmának és jólétének alapját; attól a naptól kell számítanunk hazánk és nemzetünk hatalmas fellendülését.”²⁵⁶ A kormány képviselője – a korábban már említett elveknek megfelelően – ismételten igyekezett elkerülni a kiegyezés említését, a koronázással helyettesítve azt. Az ünnepre való készülődés népszerűsítéséből törekedtek minden vitás kérdést kizárni, ami zavart okozhatott, megbonthatta volna a látszategységet. Erre a rövid időszakra így a koronázás ünnepélyes aktusa a 19. századi magyar történelem egyik meghatározó eseményévé vált.

Az idézett miniszteri felhívás szellemében az „országos dalszövetkezet király-hymnus” pályázatot írt ki, a beérkezett 180 művet pedig 70 énekkarnak küldték meg véleményezésre.²⁵⁷ Elkezdődött a frappáns jelmondatok gyártása is. A diadalkapukra az „Áldd meg Isten a királyt”, a „Hűségünk törhetetlen”, „Életünket, vérünket”, illetve Arany János („Él magyar, áll Buda még”) és Vörösmarty Mikály („A legelső magyar ember a király, érte minden honfi karja készen áll.”) verssorai kerültek.²⁵⁸ Az országos színész egyesület székházának homlokzatát az „Éljen a műpártoló király” jelmondat díszítette, és hogy egy vidéki példát is említsünk, a miskolci római katolikus zárdára az „E szép hon koronás királya éljen soká” feliratú transzparens került.²⁵⁹

Az ünnepségekre történő felkészülés utolsó napjai már csak a díszítésekkel, az utolsó pontosításokkal teltek. Készen állt a megvalósítani kívánt pontos menetrend, a felelősöket kijelölték, a sajtó tudósításai feszült várakozásról tudósítanak. Herceg Hohenlohe főudvarmester és herceg Liechtenstein főistállómester június 3-án este, a király közvetlen ellátásáért felelős kíséret 4-én, a főhercegek és Gustav Kálnoky gróf külügyminiszter pedig 5-én érkezett Budapestre, így az uralkodót másnapi érkezésekor mindenki a pályaudvaron, illetve a budai várban fogadhatta.

²⁵⁶ A koronázás jubileuma. Budapest 1892. május 14.

²⁵⁷ 180 hymnus. Szegedi Híradó 1892. május 4.

²⁵⁸ A koronázás jubileuma. Budapest 1892. május 29.

²⁵⁹ A koronázási jubileum. Borsod-Miskolci Közlöny 1892. június . 9.

Az előre elkészített és kinyomtatott menetrend szerint az uralkodói külön vonat június 6-án délelőtt 9.30-kor indult Bécsből, majd további negyvenkét állomás, többek között Pozsony, Galánta, Érsekújvár és Vác érintésével, három rövid megálló közbeiktatásával délután 14.30-kor érkezett meg a Nyugati pályaudvarra. A fogadáson résztvevő miniszterek, a hercegprímás, a zászlósurak, a főrendi- és a képviselőház tagjai, a fontosabb katonai és polgári hatóságok vezetői, a törvényhatóságok küldöttségei stb. csak belépőjegy ellenében léphettek a korábban soha nem látott módon feldíszített pályaudvar területére. A szigorú rendben felsorakozó, a királyi palotába induló menetet lovas rendőrök nyitották meg, őket a főkapitány, majd a főpolgármester és a polgármester hintójának felvezetésével, csatlósok által vezetett lovakon a 167 fős bandérium, őket pedig a főúri hintók hosszú sora követte. Az uralkodó és a magyar miniszterelnök kocsiját Liechtenstein főistállómester és góf Paar főhadsegéd, majd fontossági sorrendben a kíséret tagjai követték, az udvar a várban sorakozott fel. A lapok kiemelt terjedelemben foglalkoztak a díszmenettel, felsorolták a résztvevőket, részletesen leírták káprázatos ruházatukat. A hivalkodó pompa elképesztő összegekbe került, a gróf Károlyi Sándor kíséretében alkalmazott huszárok öltözete például egyenként 6000 Ft-ba került,²⁶⁰ aminek folytán az arisztokraták a gúnyolódások céltáblájává is váltak. A Borsszem Jankó szerint „A nemzeti casino banderiális bizottsága mégsem olyan exclusiv, mint amilyenek a múlt héten tartották. Idegen (polgári) elemeket nem enged ugyan a tiszta vérű bandériumba vegyülni, hanem legkegyelmesebben megengedte, hogy a bandérium elvonulását polgárok is nézhessék, sőt, ami több, meg is bámulhassák.”²⁶¹ Talán érdemes kiemelnünk, hogy nemcsak pontosan megtervezték a király érkezésének minden pillanatát, hanem névre szólóan a felelősöket is kijelölték. Az ünnepségeket legfelsőbb szinten ellenőrző Főudvarmesteri Hivatalban talán ezért került hatalmas felkiáltó- és kérdőjel a részletes program végén található „A rendező bizottság” semmitmondó aláírása mellé.²⁶²

17 órakor a Rózsaszalonban harminc fő részvételével ebédre, 19-kor pedig a Nemzeti Színházban ünnepi előadásra került sor. Válogatott közönségnek a korszak legnevesebb színészei (Jászai Mari, Prielle Kornélia, Újházy Ede stb.) adták elő a történeti képeket megjelenítő „A szent korona” című darabot. Bár az uralkodó külön kérésre sem vett részt, a Népszínház is külön

²⁶⁰ A koronázás emlékűnepe. Magyar Bazár 1892. június 16.

²⁶¹ Borsszem Jankó 1892. június 5.

²⁶² HHStA, Neue Zeremonialakten, Rub. XV., Karton 404. 1892.

előadással készült, amihez Rákosi Jenő írt ünnepi prólógot „A koronázás emléknapi” címmel.²⁶³

A másnapi hivatalos program a Vérmezőn 8000 katona részvételével tartott díszszemlével kezdődött, ahol az uralkodó mellett a Habsburg főhercegek és főhercegnők, illetve a képviselőház elnökének vezetésével magyar politikusok is megjelentek. Ferenc József 3 órákor megtekintette a virágkiállítást, ahol az üdvözlésekre a több lap által is idézett „tartalmas” beszéddel válaszolt: „Örömmel jöttem el a kiállításra, s remélem, az idén is konstatálhatom a haladást, mint máskor.”²⁶⁴ Este a főhercegek és feleségeik, a miniszterelnök, valamint számos katonatiszt kíséretében több mint egyórás körutat tett a díszesen kivilágított fővárosban, majd megtekintette a tűzijátékot, amit a miniszterelnöknél 400 fő részvételével megtartott fogadás követett.

Június 8-án 10 órákor a helyőrségi templomban a hercegprímás celebrálásával hálaadó istentiszteletre került sor. A Habsburg előkelőségek mellett elsősorban az udvari és a magyar arisztokrácia, a főpapok, az udvarhölgyek, a diplomáciai kar képviselői, a főrendi- és a képviselőház, valamint, a törvényhatóságok, az Akadémia és a két egyetem küldöttségei vehettek részt. Összesen 834 meghívót bocsátottak ki, amelyeknek közel 60%-a csak állóhelyre szólt. Reggel ½ 9-től a küldöttségek elvonulásáig lezárták a Lánchidat és a Siklót, a meghívottakat a könnyebb felismerhetőség érdekében karszalagokkal látták el. Ez a megkülönböztetés az érintettek közlekedését is megkönnyítette, ugyanis minden más kocsinak vagy hintónak megtiltották a Lánchíd és az Alagút használatát, a Vár területére való behajtást. A forgalmat egyébként is a legszigorúbban ellenőrizték, pontos előírásokat, azok mellékleteként pedig a haladási irány feltüntetésével térképeket bocsátottak ki, hogy az adott testületek melyik kapun érkezhetnek és hogyan kell elhagyniuk a mise, majd az azt követő fogadás helyszínét. 12-kor a királyi palota nagytermeiben került sor arra a nagyszabású fogadásra, amelyre a főrendiház 150, a képviselőház 300, a vidéki törvényhatóságok 1000 és a főváros 500 fős küldöttségét hívták meg. Délután az uralkodó egy népiünnepélyen, majd ½ 6-kor családi ebéden vett részt, este pedig ellátogatott az Operaház ünnepi előadására.²⁶⁵

²⁶³ A koronázás emléknapja. Vasárnapi Újság 1892. június 12.

²⁶⁴ Koronázási jubileum. Pesti Hírlap 1892. június 8., A koronázás jubileuma. Budapest 1892. június 8.

²⁶⁵ HHStA, Neue Zeremonialakten, Rub. XV., Karton 404. 1892.

9-én este 8 órakor az ünnepségsorozat csúcspontjaként került sorra a „Fogadás az udvarnál”. Az udvari bálók sorában ez számított a legkevésbé rangos eseménynek, mert a meghívottak kiválasztásánál itt számítottak a legszélesebb körre. Erre az alkalomra 1892 főt hívtak meg, a lemondások után végül 1576 személy ellátására készültek fel. A listán a bécsi mellett gyakorlatilag Magyarország teljes társadalmi, politikai, egyházi, gazdasági elitje megtalálható. Főhercegek és főhercegnők, közös miniszterek, a magyar és az osztrák kormány tagjai, a diplomáciai testületek vezetői, a „Társaság” tagjai (a legjelentősebb arisztokrata családok képviselői, titkos tanácsosok, kamarások stb.), érsekek, püspökök, a felsőház és a képviselőház tagjai, a minisztériumok vezető tisztségviselői (a 4. rangosztályig), tábornokok és ezredesek, főispánok vagy polgármesterek vezetésével a megyék és nagyobb városok küldöttségei, stb.²⁶⁶

Korábban már említettük, hogy Erzsébet nem vett részt az ünnepségeken, ami az etikett szerint azt jelentette volna, hogy a hölgyek nem jelenhetnek meg egyetlen eseményen sem. Ezért a szokásoknak megfelelően a legidősebb főhercegnő, Mária Terézia helyettesítette.²⁶⁷ A június 9-i fogadás alkalmával az ő feladata volt, hogy az udvarképes hölgyeket a teaasztalához invitálja. Itt volt lehetőség arra, hogy az arisztokrata hölgyek bevezessék leányaikat az udvari körökbe, bemutassák őket a főhercegnőknek, és kapcsolatokat építsenek ki a bécsi társaság tagjaival. Természetesen az udvari fogadás kiemelt jelentősége a ruhák kiválasztásánál is fontos szempont volt. A meghívó pontosan szabályozta a követelményeket, amelyektől nem lehetett eltérni. Előírás szerint „A hölgyek kerek ruhában jelennek meg, ékszerrel. Az urak díszegyenruhában vagy díszöltönyben. A katonák tábori öv nélkül. A nagy rendjelek szalagjai nem viseltetnek.”²⁶⁸ Az előzetesen eltervezett programban egyetlen változás történt, a viharos esőzés miatt 6-án elmaradt fáklyásmenetet és szerenádöt 10-én este pótolták. Ezt követően Ferenc József elutazott Budapestről.

A kortársak megítélése szerint a jubileumi ünnepségsorozat elérte célját, méltó emléket állítottak a huszonöt évvel korábbi eseménynek, egyúttal megünnepelték a királyi pár addigi uralkodását. A levéltári források szerint a kormány részéről a szervezés ténylegesen az uralkodót igyekezett az ünnepségek középpontjába állítani. Több alkalommal egyeztettek vele az elképzeléseiket, módosító javaslatait, elvárásait figyelembe vették, a bécsi Főudvarmesteri

²⁶⁶ Uo.

²⁶⁷ Ferenc József 1869-ben elhunyt testvére, Károly Lajos 3. felesége.

²⁶⁸ HHStA, Neue Zeremonialakten, Rub. XV., Karton 404. 1892.

Hivatallal is gördülékeny volt az együttműködés. A főváros vezetése, illetve a szervezéssel megbízott bizottság azonban már sokkal kevesebb figyelmet fordított a király személyére, az ügyintézés szinte kizárólag a külsőségekre korlátozódott. Ezt talán azzal is magyarázhatjuk, hogy a királlyal történő kapcsolattartás kizárólag a kormány, illetve jelentős részben a király személye körüli miniszter felelőssége volt. A sajtó tudósításai a lapok egyedi jellegének, politikai irányvonalának megfelelően természetesen némi különbséget mutatnak, de – egy-egy társas lapot leszámítva – összességében Ferenc József eltűnik az ünnep nagyszerűségéről szóló tudósításokban. Gyakran olyan érzésünk támad, mintha a király nélkül tulajdonképpen mindenki jobban érezné magát, kevesebb részletre kellene ügyelni, kevésbé kellene alkalmazkodni, de az ünnep fényének emelése érdekében mégis szükség van rá.

Hozzá kell tennünk, hogy Ferenc József mindent meg is tesz azért, hogy láthatatlan maradjon. Mint általában a nyilvános szerepvállalásain, magánemberi megnyilvánulással egyáltalán nem találkozhatunk a tudósításokban. Kötelességszerűen fogadja a küldötségeket, tiszteletét teszi a Nemzeti Színház ünnepi előadásán, ahol a függöny legördülésének pillanatában elhagyja a helyét, tábornokai társaságában megnézi a katonák díszmenetét, mindenhol kedvesen mosolyogva integet az őt éljenző tömegnek. Sehol egy felesleges mondat, egy szokatlan gesztus, minden pontosan megtervezett és előre kiszámítható. Úgy, mint az ezt megelőző huszonöt évben, az év bármelyik napján.

Ezért talán azon sem csodálkozhatunk, hogy távozását követően személye teljesen eltűnik a lapok visszatekintéseiből, helyét a „kis színesek” veszik át. Beszámoltak a Vérmezőn történt hatalmas verekedésről, amikor a katonák kisajátították a helyszínrre szállított bort, majd az ezt követő csetepaténak 3 életveszélyes és 12 könnyebb sérültje lett. Volt, aki Kossuth jelenlétét hiányolta (!), de nagy felháborodást keltett egy félreértés is. A koronázás alkalmával ugyanis az 1 Ft értékig elzálogosított tárgyakat ingyen visszaadták tulajdonosaiknak, amire most nem került sor, a „szegényebb néposztály” pedig valóságos ostrom alá vette a zálogházakat. Sajátos feszültséget keltett Vaszary Kolos hercegprímás fellépése is. A főrendiház tagjainak fogadásakor nem engedték, hogy ő mondja el az üdvözlő beszédet, de azt az ünnepi Te Deum alkalmával a

miniszterelnök akarata ellenére mégis elmondta, amit az uralkodó megkönnyezett.²⁶⁹ Gyakori kritika érte a szegényes, ötlettelen díszítéseket, a zsúfoltságot, a nem megfelelő szervezést.

A magyarországi nemzetiségek válasza a jubileum megünneplésére többnyire elutasító volt. Bár a Budapest című lap beszámol két román faluról, ahol lelkesen ünnepeltek, a szintén román többségű Szászsebesen – az egyházi előljárók egyértelmű utasítása ellenére – még istentiszteletet sem tartottak. A nemzetiségek többsége inkább saját nemzeti érzelmei demonstrálására törekedett, vagy tüntetőleg csak az uralkodó házat ünnepelte. Károlyvárosban 138 horvát és 96 fekete-sárga zászlót tűztek ki a házakra, magyart egyet sem. Hasonló volt a helyzet Vukováron is, ahol csak a pénzügyigazgatóság épületén lengett magyar lobogó. Bár az idézett lap szerint az újvidéki szerbek a polgármesterrel együtt távolmaradtak az ünnepségektől, a város kormánypárti főispánjának későbbi jelentése némileg árnyalja ezt a negatív megítélést.²⁷⁰ A beszámoló kitér mindazokra az egymásnak feszülő érzelmekre, amelyekről a lapokban is olvashatunk. A magyar ünneppel való szembenállást az uralkodó iránti lojalitással és annak nemzeti kifejező eszközeivel kellett egyeztetniük, ami nem lehetett könnyű feladat. „Az itteni szerbek – kettő kivételével, akiknek érdekükben áll, hogy loyális érzelműeknek látszassanak –, zászlót ki nem tűztek. Egy szerb kereskedő szerb színekkel díszítette kirakatát; ezt a rendőrség megtiltotta, amire azután ezen kereskedő fekete sárga színekkel díszített. Előzetesen elrendeltem volt, hogy szerb zászlók kitűzése esetén, azok levétele iránt a rendőrség azonnal intézkedjék, dacára annak, hogy a szerb színek azonosak a város színeivel. Az itteni nemzetiségi viszonyokra és ezen színazonosságra való tekintettel azonban, a városi színek használatát nem tartom megengedhetőnek. A szerbek különben részt vettek az ünnepélyességekben; hallomás szerint azon felfogásból indultak ki, hogy a koronázási jubileum Ő Felségének is ünnepe és mindig hangoztatott lojalitásukkal az ünnepélyektől való teljes elzárkózásuk nem lett volna összeegyeztethető.”²⁷¹ A polgármester elleni helyi támadásoknak a főispán véleménye szerint személyes és politikai indítékai voltak.

A koronázási jubileum megünneplése azonban többnyire pozitív érzelmet keltett az ország lakosságában. A hivatalos körök, a szervezésben résztvevők és általában a politikusok

²⁶⁹ Verekedés Vérmezőn. Budapest június 9., Utóhangok a jubileumról. uo. június 12., Utóhangok a jubileumról. uo. június 13. A főrendiház küldöttségének fogadásakor báró Vay Miklós betegsége miatt az alelnök, Szlávay József üdvözölte a királyt.

²⁷⁰ Uo. június 12. és 13.

²⁷¹ MOL BM Eln. 145. cs. 1892. I. tétel 1476-os sz.

elégedetten nyilatkoztak róla, csak néhány napilap – szigorúan csak utólag és kizárólag a külsőségek tekintetében – és a nem magyar nemzetiségű lakosság egy része adott hangot nemtetszésének. A király elégedettségét fejezte ki, Budapestnek a „székesfőváros” megtisztelő címet adományozta, a szervezés tapasztalatait pedig a magyar vezetők néhány év múlva felhasználták a millenniumi ünnepségek programjában.

A sikeres látszat ellenére mégis talán egy élclap szellemes versikéje fogalmazta meg legpontosabban azt a hangosan ki nem mondott hiányérzetet, ami a magyar társadalom szemében árnyaltabbá tette a pozitív összképet:

„Mennyi ordót osztogatnak

Nagy uraknak, kis uraknak

huszonöt év ünnepén.

Hát a hű magyar nemzetnek

Vajjon mi jutalmat vetnek?

Nagy kíváncsi várom én.

Bizalmat az ős erényben?

Jó szó mellé immár tényben,

Magyar udvart ős Budán?

Magyar szót a hadseregbe’,

Magyar vért az erekbe?

Avagy ábránd ez csupán?

A jó király, tudom, adna,

Ha jó miniszter akadna,

Ki neki megmondaná.

De mikor már egynek adnak

Nagy hivatalt, aranygyapjat:

A nemzet? – Mi gondja rá? ...”²⁷²

Ferenc József 1892 szeptemberében és októberében még több alkalommal járt Magyarországon, de a júniusi ünnepsorozatnak erre semmilyen hatása nem volt, a későbbiekben említésre sem került. Bár a szeptemberi nagy magyarországi hadgyakorlatokat a koleraveszély miatt lemondták, ennek ellenére néhány napra Pécsre látogatott, hogy az ottani lovas hadosztályt megtekintse. Szokása szerint este indult a bécsi Déli pályaudvarról, reggel 5-kor a vagonban étkezett és a darányi rövid megállót követően –ahol fogadta a helyi küldöttségeket, illetve megtekintette a helyőrséget– délután 2-kor már a pécsi szállásán, a püspöki palotában tartott szűk körű fogadást a püspök, Pécs polgármestere és Baranya megye küldöttségének részvételével. Este ½ 7-kor 47 fővel estebéd, ami az ezt követő két napon is megismétlődött. Az étkezést esténként az egyik oldalsó teremben koncert követte, ahol a zenekar Wagner, Strauss, Rossini, Bach műveiből részleteket adott elő. A másnapi hadgyakorlat és az erődítés megtekintését este a város által szervezett fáklyás felvonulás és szerenád egészítette ki. 14-én délelőtt ismét a csapatgyakorlat megtekintése szerepelt a programban, délután ½ 6-kor ebéd, majd 7.51-kor az udvari vonat visszaindult Bécsbe.²⁷³

Szeptember 20-25 között néhány napot Erzsébettel töltöttek Gödöllőn, majd október 3-án az uralkodó a delegációk fogadására egynapos, rövid látogatást tett Budapesten. A kiegyezési törvénnyel létrehozott delegációk feladata az Osztrák-Magyar Monarchia közösügyi költségvetésének elfogadása volt, így kimondva-kimondatlanul lehetősége nyílt a külpolitika és a hadseregfejlesztés felügyeletére, befolyásolására. Az osztrák és a magyar fél által kiküldött 60-60 tagú testület külön tanácskozott, egymással csak levélváltás formájában érintkezett, kizárólag

²⁷² Bolond Istók 1892. június 12.

²⁷³ HHStA, Zeremonialprotokolle, Bd. 116. 1892.

eltérő vélemény alkalmával, a költségvetés megszavazására gyűltek össze együttes ülésre. Bár elméletileg az uralkodó kompetenciájába tartozott, mégis konszenzusos döntés volt az is, hogy az évente egy alkalommal, 3-6 hétig ülésező delegátusok egyik évben a magyar, a másikban az osztrák fővárosban tartották tanácskozásait. Hagyománnyá vált az is, hogy az első ülést követően a delegátusokat az uralkodó minden évben fogadáson látta vendégül.²⁷⁴ Az 1867 óta eltelt évtizedek alatt a delegáció feladata nem változott, de befolyása az ügymenetre jelentősen csökkent. A politikai viták a háttérbe szorultak, egyre inkább a reprezentáció került előtérbe. „Az a delegáció egy szép, előkelő úri szórakozás volt, de különben egyszerű malomtaposás, ahol ment minden, mint a karikacsapás. Voltak ugyan beszédek, vitatkozások, s volt is hatása az országra és a külföldre, de a költségvetések tételei változatlanul lettek megszavazva a közös miniszterek előterjesztései alapján.” – írta későbbi visszaemlékezéseiben Barabás Béla.²⁷⁵

A főudvarmesteri hivatal minden évben ugyanazon pontos instrukciókkal szolgált a fogadások rendjét illetően, függetlenül a tárgyalások helyétől. A delegációk ülésezésének néhány hetére a magyar főváros –legalábbis a magyar politikusok szemében– valójában a birodalom fővárosává vált, hosszabb-rövidebb időre eljött az uralkodó, a közös miniszterek, a diplomáciai testületek tagjai, egymást követték a fogadások, estélyek. A hangulat érzékeltetésére érdemes hosszabban idézni a korábban már citált Barabás Bélát, aki több évtizedes '48-as ellenzéki tevékenység után, a koalíciós időben a delegáció alelnöki, majd elnöki posztján ért politikusi pályafutása csúcsára. Bár visszaemlékezésében a bécsi delegációs ünnepeket idézi fel, ezek középkorias külsőségei, a politikusi mentalitás, a szereplők egymás közti és az uralkodóval történő kapcsolattartása semmiben nem különbözött a budapestitől.

Az 1907. december 20-i delegációs alakuló ülés választotta meg elnökké, így a másnap délelőtti fogadáson neki kellett üdvözölnie az uralkodót. A trónteremben „a falból selyem bársony, brokát és aranyozott díszítéssel egy hatalmas mennyezet nyúlik ki, alatta a díszes trónszék egy alacsony emelvényen, amely alatt egy pazar perzsaszőnyeg terül el. A trónszékes emelvénytől balra, még a szőnyegen van helye a magyar királyi főkamarásmasternek, aki mellett a cs. és kir. darabont testőrség kapitánya s utána Őfelsége főhadsegéde következik. Jobbról az emelvény mellett, a magyar király[i] testőrség kapitánya, s utána a magyar királyi darabont-

²⁷⁴ A delegáció működéséről részletesebben Somogyi Éva: A delegáció. Századok 1994. 3-4. sz. 465-516.

²⁷⁵ Barabás 117.

testőrség kapitánya következik. Ezekről távolabb áll meg az udvarnagy s mellette a szolgálatban lévő szárnysegéd. A baloldali bejáratnál, a trónszéktől távolabb a külügyi, a hadügyi s a pénzügyi közös miniszterek s ezek előtt a trónhoz közel a magyar miniszterelnök. A terem közepén, a trónnal szemben áll egymaga a magyar delegáció elnöke s ez alkalommal, a közjogi méltóságnak funkcionáriusaként, az én csekélységem. Hátrább áll az alelnök. Az elnök és alelnök háta mögött egy csoportban vannak a magyar delegáció összes tagjai díszmagyarban, papi öltözetben, vagy katonai egyenruhában. A rangos rendek szalagjai a vállukon, a kitüntetések a melleken. Rajtam is a díszmagyar öltözet, kardosan, azonban a vállszalag s a kitüntetések nem terhelték elnöki vállamat s elég széles mellemet. Mikor a fő ceremóniásmester, aki a pontosan előírt elhelyezkedéseket elvégzi, jelentést tesz Őfelségének, aki huszártábornoki egyenruhájában, jobb kezében a díszkucsmával, bejön a terembe, fellép az emelvényre s odaáll a trónszék elé... Míg a király az ajtótól a trónszék elé érkezik, a delegátusok diszkréten éljenzik az ősz uralkodót, aki mosolyogva, főhajtással köszöni meg az üdvözlést. Mikor I. Ferencz József császár és király megáll a trónszék előtt, elnémul az éljenzés, mély csend áll be, én meghajtom magam s kezdem: Császári és apostoli királyi Felség! Legkegyelmesebb urunk! ... s a kezemben lévő papírról folytatom és olvasom le ütemes hangsúlyozással, tiszta kiejtéssel az üdvözlő beszédet. Amint ott állok, beszélek és olvasok, egy sajátságos, meg nem magyarázható, de jóleső érzés fut rajtam végig, s agyamban megvillan a gondolat, hát hol vagyok én most? Álom-e vagy valóság-e az, hogy ebben a fényes körben, előttem a király, körülötte az udvari és állami méltóságok, hátam mögött Magyarország főpapjai, képviselők és főrendek, mélységes a csend, néma a figyelem s itt csak az én ajkam beszél, csak az én hangomat verik vissza a trónterem díszes falai, aranyos oszlopai, ékes cirádái. Szavaim elhangzása után a király felteszi fejére kucsmáját, átveszi a magyar miniszterelnöktől a trónbeszédet, jó nagy betűivel, felteszi orrcsüptetőjét s németes hangkiejtéssel olvassa a választ, amit a delegátusok –ha tetszik, ha nem– megéljeneznek. Ekkor a király lelép az emelvényről, egyenesen hozzám jön s egy-két szóval érdeklődik a delegációs tárgyalások menetéről, megszólítja még az alelnököt s a miniszterelnök bemutatja a Felségnek az új delegátusokat. Egy-két szó ezekhez is, azután meghajtja magát, szalutál, kimegy a trónteremből s a ceremóniának vége van.”²⁷⁶

Az idézet természetesen nem nélkülözi az elfogultságot, de talán jól érzékelhető, hogy a magyar politikai elit egyik vezető személyisége mekkora megtiszteltetésnek tekintette az

²⁷⁶ uo. 124-125.

uralkodóval történő személyes találkozót. Az 1892-es fogadásról fennmaradt iratok az imént idézethez kísértetiesen hasonló részletekről árulkodnak. Ugyanakkor a szűkre szabott időpontok mást is megmutatnak. Az uralkodó október 3-án 12-kor érkezett Budapestre, 12-kor fogadta az osztrák, 13-kor a magyar országgyűlés delegációját, majd 15 órakor szűk egyhetes tartózkodásra elutazott Gödöllőre, amit majd a hónap közepén megismétel.²⁷⁷ A politikus hiába próbálja a saját fontosságát, kivételezett helyzetét érzékeltetni, büszkén idézve beszélgetésüket, az uralkodó csupán a kötelességet teljesíti, gondolkodás és érzelmek nélkül.

Az utazások technikai lebonyolítása

Az uralkodói utazások elmaradhatatlan kelléke volt a közlekedést lehetővé tevő lovak, hintók, majd vonatok, esetleg a 20. század elejétől automobilon biztosítása. Természetesen ezek színvonala messze meghaladta a kor átlagát, hiszen mindig kitüntetésnek számított udvari szállítónak válni, amit a későbbi megrendeléseknél a lehető legkiválóbb referenciának tartottak. A hintóval történő utazás a XVI. században terjedt el az európai uralkodóházakban, és már a kezdetektől a pompa nélkülözhetetlen kellékeinek tekintik őket. A bécsi Wagenburgban őrzött egyetlen magyar vonatkozású kocsiról például feljegyezték, hogy Karolina Augusta 1825-ös megkoronázására készülve a bécsi udvarban híre ment, a magyar főurak új, díszes hintókkal kívánnak megjeleníteni. Ők sem maradhattak le, az ekkor készült kocsit még az 1916-os koronázásnál is használták.²⁷⁸ A 17-18. század technikai újításaival hosszabb utak megtételére is alkalmassá, a vasút megjelenéséig nélkülözhetetlenné, azt követően is csupán meghatározott területeken váltak helyettesíthetővé.

Ferenc József vonzódása a lovakhoz közismert, ugyanakkor az évtizedek során mégis alapvető változás következett be az utazások megszervezésében, a vasút egyre inkább előtérbe került. Bár a válasz talán egyértelműnek tűnik, mégis fel kell tennünk a kérdést, hogy a hagyományokhoz ragaszkodó, a technika vívmányaitól általában irtózó uralkodó az 1860-as évektől miért vonattal, és nem lovon, vagy hintóval érkezett Magyarországra. Tudjuk, hogy

²⁷⁷ HHStA, Zeremonialprotokolle, Bd. 116. 1892.

²⁷⁸ Kóczyánné dr. Szentpéteri Erzsébet: A Habsburg-ház úti hintói. In: Királyi vonatok, udvari utazások. ??? 5.

személyesen soha nem telefonált, a hadsereggel kapcsolatban pedig megnehezítette a gépfegyver, és leállította a Monarchiában kifejlesztett páncélausó tökéletesítését. Hogyan lehetséges az, hogy kedvelt lipicai lovait mégis habozás nélkül a személytelen vonatra cserélte, sőt, utolsó éveiben az autókat is vasúton szállították utána?

1852-ben és 1857-ben magyarországi körutazása során a gőzhajót részesítette előnyben, annak ellenére, hogy 1850. decemberétől Bécs és Buda között létrejött a közvetlen vasúti összeköttetés. Amint azt a korábbi fejezetekben említettük, ezek a látogatások még a hagyományos uralkodói körutazások közé sorolhatók, ezért nem Magyarország közigazgatási központjának elérése, hanem az ország általános állapotának, közhangulatának felmérése is közrejátszott a közlekedési eszközök kiválasztásában. Budáról mindkét alkalommal gőzhajóval utazott/utaztak tovább, majd az erdélyi és alföldi, illetve dunántúli országrész meglátogatása már hintóval történt. Az 1860-as évektől a látogatások jellege megváltozott, egyre inkább a politikai kérdések megoldása került előtérbe, a „munka” dominált, még akkor is, ha az uralkodó eleget tett az elvárt reprezentációs kötelezettségeinek is. Itt pedig már a célszerűségi szempontok játszották az elsődleges szerepet, a kitűzött feladatok minél gyorsabb, hatékonyabb elintézése. Későbbi szerzők gyakran utalnak arra, hogy Ferenc József nem szeretett utazni, főleg kortársával, II. Vilmosmal összehasonlítva, de kötelességeit másként nem tudta teljesíteni.²⁷⁹

A Habsburg Birodalom első lóvasútvonalát 1832. július 21-én nyitották meg, amikor I. Ferenc császár és felesége, Karolina Augusztina egy „szalonkocsiban” végighajtatott a Budweis-Linz közötti vasút egy szakaszán, amire a hálás utókor St. Magdalenánál egy kisebb emlékművel emlékezett meg.²⁸⁰ Ferenc József először 1848-as prágai utazása alkalmával, még főherceggként ült vonaton. Ezt követően a lehetőségekhez képest egyre gyakrabban vasúton, vagy gőzhajóval teljesítette császári utazásait. Szokásain 1867 után sem változtatott, a dualizmus korában minden alkalommal vonattal érkezett a budapesti pályaudvarokra. Évtizedeken keresztül előszeretettel ült fel a Bécsből este 8 órakor induló állami postavonatra, ami reggel 6-kor érkezett meg Budapestre. A napirendjét ezek az utazások nem változtatták meg. Este a megszokott időben feküdt le aludni, reggel ugyanakkor kelt, mintha Bécsben vagy Budapesten aludt volna, majd egy rövid reggelit követően ugyanúgy munkához látott, mint más alkalmakkor. Ez nemcsak a

²⁷⁹ Dieter Winkler: Die k. (u.) k. Hofzüge und ihre Geschichte. Wien, 1997. 7.

²⁸⁰ Der österreichische Kaisezug 1891. Bev. Sepp Tezak, Verlag Pospischil, Wien, 1982. 5.

hosszabb utazások alkalmával, hanem a két főváros közötti úton is szokása volt. A levéltári források ugyanakkor arról is tanúskodnak, hogy a századfordulót követően egyre gyakrabban egyedül is igénybe vette az udvari különvonatok nagyobb kényelmét. Erre jelenleg még nem tudunk egyértelmű magyarázatot adni, az mindenesetre valószínűsíthető, hogy idős korára tekintettel a nyugodtabb pihenést már inkább előnyben részesítette, mint a költségek mindenáron való csökkentését. Ezt látszik alátámasztani, hogy ekkor már inkább a napközbeni utazás került előtérbe.

Az utazások pénzügyi lebonyolítása, illetve az uralkodó ezt befolyásoló gondolkodásmódja szintén további kutatásokat igénylő feladat. Az udvari vonat tervezett vonalát minden esetben jelentették az illetékes vasúti igazgatóságnak, kiszámolták az útvonal hosszát és ennek alapján a fizetendő általányt, majd félévente rendezték a számlát.²⁸¹ Az uralkodó megnyilatkozásaiból egyenlőre az bizonyítható, hogy a postavonattal történő éjszakai utazást olcsóbbnak tartotta az udvari vonatok használatánál. Ez azért érdekes, mert az udvart vonalaik használatáért a vasúttársaságok 50 %-os menetdíjkedvezményben részesítették. Az összegek pontos összehasonlítása az adatok hiánya miatt még várat magára, de jelentős különbség bizonyosan nem mutatható ki. A postavonatot ugyanis csak az uralkodó és legszűkebb kísérete vette igénybe, az udvari kíséret létszámát ez nem befolyásolhatta. A reprezentációs kötelezettségek, a díszes vacsorák, a testőrség létszáma ugyanis nem tették lehetővé a létszám csökkentését, ami –függetlenül attól, hogy az uralkodó mivel utazott– külön vonatot igényelt. Ebben az évtizedek során nem történt változás.

Ferenc József érdeklődött ugyan a technikai újítások iránt, de többnyire haszontalannak, az általa fontosnak tartott hagyományokkal össze nem egyeztethetőnek tartotta őket. A vonat azon kevés műszaki vívmány közé tartozott, amit bár nem szeretett, de gazdasági és katonai szempontból egyaránt fiatal korától fontosnak tartott.²⁸² Ahogy Európában, úgy ezért a Habsburg Birodalomban sem merült fel évtizedekig egy külön udvari vonat megépítésének ötlete. Az első, kifejezetten udvari használatra szánt kocsit a Heindorfer cég készítette el 1837-ben. A négytengelyes, amerikai típusú 13,5 tonnás kocsiban szalon, hálóhelyiség, szolgálati fülke, előtér és onnan nyíló árnyékszék volt.²⁸³ Magyarországon 1845-46-ban a Magyar Középponti Vasút

²⁸¹ J. Cachée-G. Praschl-Bichler 119.

²⁸² Georg Schreiber: Habsburger auf Reisen. Ueberreuter, Wien, 1994. 246.

²⁸³ Dieter Winkler: Die k. (u.) k. Hofzüge und ihre Geschichte. Wien, 1997. 7.

építtette pesti gyárában az első hasonló rendeltetésű vagon, amit bronzveretekkel, drága huzatokkal, festményekkel díszítettek, tetején pedig a magyar korona fából készült másolatát helyezték el. Állítólag ezzel a kocsival utazott a nádor a Pest-Vác és a Pest-Szolnok vasútvonal megnyitásakor. 1857-ben Ferenc József és Erzsébet Magyarországi körútjára vásároltak Hamburgból egy fűtés nélküli, de nagyon kényelmes, favázás szerkezetű kocsit. Érdekessége, hogy tetejére ekkor a császári korona másolatát faragták ki. Az 1868-ban megalakult MÁV megrendelésére 1871-ben készült el az a díszkocsi, amit az uralkodó az 1880-as évek közepéig használt. Az 1846-os 9800 Ft-os vételárral szemben ezért már 38000 Ft-ot fizettek ki az Első Magyar Vasúti Kocsigyár RT-nek. A függőkályhás légfűtéssel felszerelt, gazdagon aranyozott vagon tetejére –talán nem meglepő- ismét a magyar korona került. Két évvel később a Déli Vasút állított rendszerbe egy kizárólag udvari vadászatoknál használt, az 1880-as években gőzfűtéssel és légfékkel felszerelt termeskocsit.²⁸⁴

A MÁV megrendelésére a prágai Ringhoffer cég építtette meg a 13 kocsiból álló első magyar udvari vonatot. Az 1884-ben elkészült szerelvény legfőbb jellemzője, hogy zárt egységet alkot, a kényelmesebb elhelyezés és az egymást kiegészítő részek miatt hosszabb utazásokra is használhatták. Az uralkodó vagonját kiegészítették a trónörökös háló- és nappali kocsijával, külön konyha- és konyhamellék vagon, kíséreti és szolga kocsikat kapott. Az elvileg étkezésre készült részben 16 fős asztalt helyeztek el, így alkalmas volt nagyobb értekezlet megrendezésére is. Természetesen megtartották a korábban már megszokott kényelmi berendezéseket, mosdó, WC, időnként modernebbre cserélt fűtés és világítás tette elviselhetőbbé az utazás unalmát. Újdonság volt viszont, hogy a kocsik közötti átjárást zárt összekötő folyosó tette lehetővé, így a vonat –elméletileg– végigjárható volt. A berendezés szintén a Ringhoffer cégnél készült és minden korábbinál kényelmesebb, tágasabb, fényűzőbb volt. A hatalmas tér, a faragott fa berakások, nehéz függönyök, süppedős fotelek, a minőségi kidolgozás fenséges benyomást tesz, minden tekintetben alkalmas volt reprezentációs célokra.²⁸⁵

A millenniumi ünnepségekre való készülődés, az ünnep fényének emelése miatt rendelte meg a MÁV 1894-ben az új udvari vonatot. A szállítónak három elvárásnak kellett megfelelnie: magyaros jellegűnek, a magyar ipar fejlettségének bizonyítására alkalmasnak és a külföldi

²⁸⁴ Frisnyák Zsuzsa: Fejezetek az udvari és a kormányzati utazások történetéből. Magyar Államvasutak RT., Budapest, 2000. 15-18.

²⁸⁵ uo. 18-22.

hasonló vonatokkal összehasonlíthatónak kellett lennie. Ahogyan az a korábbi évtizedekben is történt, az előzetes árajánlatnál jóval drágább lett a végső változat, igaz, ezért menet közben több módosítást is végrehajtottak. A 417000 Ft-os árat –és az utólag megrendelt kíséreti és udvari kalauz kocsik 28000-es összegét– a MÁV-nak abból a keretből kellett kigazdálkodnia, amit 1200 db személykocsi beszerzésére még 1894-ben megszavazott az országgyűlés. A szerelvényt az éppen aktuális utazás igényeinek megfelelően állították össze, de utóbbi kettő mindig szerepelt benne. Össze lehetett kapcsolni a korábbi hasonló célú vagonokkal, valamint a különböző szabványok egységesítésével alkalmas volt nemzetközi közlekedésre is. Felszerelték a legmodernebb berendezésekkel, vízvezeték, villanyvilágítás, jelző- és hívókészülék, később telefon és távíró volt rajta. Automata hőmérő berendezéseket szereltek fel, amelyek a szolgálati kocsiban csengővel jelezték, ha valahol a hőmérséklet átlépte a megengedett határt. Vízöblítéses illemhely, meleg levegőkeringetés, akkumulátorokról működtetett, egymástól függetlenül működő két villanylámpa-sor és még számtalan más újítás emelte ki Európa hasonló célú vonatai közül.²⁸⁶

A vagonok sorrendjében a mozdony után általában egy szolgálati kocsit kapcsoltak, amiben a vonatot kísérő vasúti főhivatalnokok utaztak, majd ezt követte az államvasutak elnöke-vezérigazgatójának termes kocsija, egy udvari kíséreti kocsi, az uralkodó vagonja, majd ismét egy kíséreti vagy étkező kocsi, végül utolsóként a poggyászt szállító vagon következett.²⁸⁷

Az uralkodói „kocsi külső oldalán a középső, szélesebb ablak alatt a nagy magyar állami címér látható, tőle jobbra és balra Ő Felsége nevének kezdőbetűi. Az ablakokat domborművű díszítés veszi körül, a mely lecsavarható. A leereszthető hágcserő az előtérbe jutunk, melynek fala bőrbetétekkel díszített tölgyfából készült. A berendezés két fali tükörből és két bőrkerevetből áll. Innen egy középajtó a főhadsegéd termébe vezet, melynek falai sötétzöld posztóval vannak bevonva, függönyei dús hímzésű zöld selyemből készültek. A mennyezet faragott famunka, középső sima részét pedig világos selyemdamaszt borítja. E termet a középén látható ajtó Ő Felsége szalonjával köti össze. A falakat sötétzöld posztó takarja; az ajtók, a mennyezet dús faragásokkal ékesített és berakásokkal díszített diófából készültek. A mennyezet középrésze hímzett világos selyemdamasztal van áthúzva. A

²⁸⁶ uo. 22-26.

²⁸⁷ P.: Hogy utazik a magyar király? Vasárnapi Újság, 1906. február 11.

bútorberendezés: egy kerevet, egy asztal, egy íróasztal székkal, két karosszék, két zsölle és három tábori szék. E teremmel szomszédos a király hálófülkéje, melynek falait és mennyezetét ugyanoly díszítések borítják, mint a minők a szalonban láthatók. Az ágy vasból készült, fej- és lábreszei zöld posztóval és peluche-sel vannak bevonva. A mosdó márványlapjában egy lebillenthető ezüst-tál van megerősítve. E fülkéből egy, az előtérhez hasonló folyosóra jutunk, melyből tolóajtó vezet az udvari vadász szakaszába. Ő Felsége termeiből villamos csengő vezet a főhadsegéd és az udvari vadász fülkéjébe, a kik közül az utóbbi az egész utazás alatt készenlétben várja a király parancsait. Azok az urak, a kiket Ő Felsége kíséretéből magához kéret, rendszerint a szalonban gyűlnek össze; de a főhadsegéden kívül állandóan csak a vasút elnökgazgatója tartózkodik a király közelében. A kíséret szalon-kocsijai szintén igen díszes kivitelűek. Egy-egy teremből és néhány félszakaszból állanak, melyekben kényelmes kerevetek simulnak a dúsán kárpitozott falakhoz. Saját kocsiján kívül csak az étkezőbe szokott ellátogatni a király. Ide is csak akkor, ha vendégei vannak, a kiknek tiszteletére aztán nagyobb társaságot gyűjt az ebédlőbe. Ebben a teremben egy húsz személyre való, kihúzható asztal van elhelyezve, melynek mentén faragott s bőrrel bevont diófa székek állanak. A falak nagyjából fával vannak burkolva, közben pedig világos barna bőrbetétek vannak elhelyezve. A mennyezetet két dúsán ékesített öv három részre osztja és e mezőkön pompás diófa keretekbe Lotz mester olajfestményei vannak foglalva. Az étteremből egy ajtó a dohányzóba vezet, melynek stílusa hasonló az előbbihez, mennyezetét azonban olajfestmények helyett csupán selyem-damaszt díszíti. Hat faragott diófa asztalkából két-két bőrszékkal áll e terem bútorzata.”²⁸⁸

Egy király esetében az utazás gyakran többet jelent, mint egyik városból eljutni a másikba. A fentiekből is kiderül, hogy az esetek jelentős részében legalább ennyire reprezentációs célokat is szolgál, a célállomásra nem egyszerű utazóként, hanem uralkodóként kellett megérkeznie. A kulcsín mellett azonban legalább ekkora figyelmet fordítottak a hosszabb távú utazásoknál nélkülözhetetlen kényelmi berendezésekre, az élet hétköznapi szükségleteinek kielégítésére. A hosszabb utazásoknál évtizedeken keresztül nélkülözhetetlen volt például az étkező kocsik használata, ahol az útba eső állomásokon (éttermekben, restikben) megfőzött ételt szolgálták fel. Eugen Ketterl, az 1894 óta az uralkodó szolgálatában álló komornyik írja le visszaemlékezéseiben, hogy a privát utazásoknál az uralkodó vagy egyedül, vagy a

²⁸⁸ uo.

főhadsegéddel és a főudvarmesterrel étkezett a dolgozó „szobájában”. Ő terítette meg az asztalt és szolgálta fel az ételt, az étkező kocsit csak a hosszabb utaknál használták.²⁸⁹

Az étkezőt az 1880-as évektől váltotta fel a konyha kocsit, ahol már egy udvari szakács, cukrász, pincemester, hentes és más kiegészítő személyzet frissen készítette el az ételt. Ehhez komoly technikai feltételeknek kellett megfelelnie, jégsekrénnyel, a mosogatáshoz folyó hideg és meleg vízzel kellett rendelkeznie, ivóvizet kellett szállítania. Komoly problémát jelentett, amikor egy-egy hosszabb utazásnál, hadgyakorlatnál nem csak a királyt és szűkebb környezetét, hanem adott esetben napokig több tucat, vagy akár száz főt is meghaladó katonai és politikusi kíséretet kellett ellátniuk. Az udvartartás feladata volt egy lista elkészítése, amin név szerint felsorolták, hogy kinek és milyen ellátásban kell részesülnie, majd ennek alapján számították ki a szükséges élelmiszer mennyiségét. Ha az étkezésére közismerten kényes és válogatós Erzsébet is az uralkodóval utazott –amire egyébként meglehetősen ritkán került sor–, külön „cukrászda” szakasz is volt a vonaton. Az elnevezés megtévesztő, az állandóan fogyókúrázó királyné nem evett édességet, szinte kizárólag tejet, gyümölcsöt és zöldséget fogyasztott.²⁹⁰

Az udvari vonatok különös jelentőségét természetesen a szolgálati előírásokban és a menetrendekben is érvényesítették. Az első évtizedekben a magán-vasúttársaságok eseti rendelkezései szabályozták, majd 1891-ben elkészült az első ismert, részletes szabályzat. Megkülönböztették a menetrend szerinti és a külön udvari vonatokat. Ferenc József a századfordulóig az elsőt részesítette előnyben, amikor két vagon csatoltak az esti postavonathoz. Utóbbiaknál a biztonságos fékezés miatt általában 9 kocsi szabták meg az összekapcsolható vagonok számát. Rendelkeztek ezek kiválasztásáról és rendszeres vizsgálatáról, a menetrend összeállításáról, a vonalon haladó többi vonat közlekedéséről, a pályafelügyeletről, a vasúti alkalmazottak viselkedéséről, a nyugalmat megzavaró, a közlekedésben egyébként kötelező hangjelzések (mozdony sípolása, induláskor harang megkondatása, az állomás nevének kikiáltása) megtiltásáról. A vonat érkezését és indulását, illetve bármely, az utazással kapcsolatos információt hivatali titoknak minősítettek.²⁹¹ A vasutasok számára kitüntetés volt az udvari vonaton, vagy egyáltalán a szerelvény érkezésekor az állomáson szolgálni. Legszebb egyenruhájukban, fehér kesztyűben tisztelegve várták az állomásfőnökök a király esetleges

²⁸⁹ Eugen Ketterl: Der alte Kaiser. Wie nur Einer ihn sah. Molden, Wien-München-Zürich-Innsbruck, 1980. 97.

²⁹⁰ Frisnyák 2000. 45-48.

²⁹¹ uo. 118-130. és MOL K 229 1891. 75. 7867.

kívánságait. Leterítették a vörös szőnyeget és centiméterre pontosan kijelölték, hogy a vonat elejének hol kell megállnia, hogy az uralkodó a lépcsőről azonnal a szőnyegre léphessen. Ezt a helyet nappal zászlóval, éjjel lámpával mutatták a beérkező mozdony vezetőjének.

Az emelkedett hangulatról és a hibáktól való félelemről számol be a következő anekdota: „Mikor az állomásokon még harang volt, az udvari vonatok részére nem volt szabad harangjelet adni. Az udvari vonat enélkül is tudta a kötelességét. Még a mozdony sem mert teljes szusszal fütyülni. Egy szegény ördög, valami kezdő gyakornok, harangjelet adatott az induló udvari vonatnak. A málházó tudta, hogy Őfelségének a királynak ad jelt. Ezért tízszer olyan erősen ütötte a harang szívét annak oldalához, mint ahogyan közönséges utasok részére szokta. Irtózatos pánik támadt a cilinderes fővasutasok között. Kiáltozni persze nem mertek, ezért néma taglejtéssel, mindenféle arcfintorral akartak hatni a málházóra. Ez a sok integetést félreértette és azt hitte, hogy talán nem elég erősen és tisztességesen üti a harang oldalát, tehát antul jobban rángatta ide-oda a szíjat. Az állomáson örült lótás-futások, mindenféle némajátékok keletkeztek, amelyekből látszott, hogy az egyik vasutas a másikat okolja. Ferenc József az ablaknál állt. Látszott mosolygásáról, hogy derült lélekkel nézi a nagy felfordulást. A gyakornoknak nem is lett baja, mert látták, hogy a királynak inkább jókedvet, mint bosszúságot okozott. Szerencséje volt persze, hogy a királyt nem álmából harangozta fel, másképp Baross elcsapatott volna néhány főembert.”²⁹²

Ferenc József 78 éves koráig a vasútállomásokról lóval vagy hintóval utazott tovább, ekkor azonban áttért az automobilra. Konzervatív, a hagyományokat messzemenőig figyelembe vevő, a technikai újításokat elutasító gondolkodása miatt erre a fájdalmas döntésre természetesen nehéz volt rávenni. Már 1906-ban megismerkedett az autóval, amikor Bécsben megtekintette a VI. Nemzetközi Automobil-kiállítást. 1908-ban Bad Ischlben látogatta meg VII. Edward angol királyt, akinek –némi fondorlattal– először sikerült őt autóba ültetnie. Állítólag sétakocsikázásra hívta az öreg uralkodót, majd titokban elküldte az udvari hintót és saját, olasz gyártmányú Züst kocsiját állította a helyére. A meglepett uralkodó nem utasíthatta vissza a meghívást, de benyomásai nem voltak a legkedvezőbbek. „Nagyon kellemes volt, de lipicai lovaimat jobb’

²⁹² Sági Ernő-Sági János: A vasút humora Budapest, 1935. Idézi Frisnyák 2000. 58.

szeretem” – válaszolta Edward kérdésére.²⁹³ Még abban az évben, uralkodása 60. évfordulója alkalmából az Osztrák Automobilklub két 40 lóerős Daimlerrel ajándékozta meg és ettől kezdve haláláig rendszeresen autóval járt. 1913-ig további 5 autót kapott, egyet pedig vásárolt, a járműparkban a már említett Daimlerek mellett több Gräf&Stift és Mercedes kapott helyet. Az utolsó állomásig továbbra is ragaszkodott a vasút használatához, de –amint azt 1908-ban szomorúan megállapította– „a hadvezetés ma megköveteli a nagy távolságok közötti gyors mozgást, ami lovaskocsikkal sajnos teljességgel lehetetlen.”²⁹⁴

Az utazások személyi biztosítása

A Magyar Országos Levéltár belügyminisztériumi rezervált iratai között számtalan olyan aktát találunk, amelyek az uralkodó utazásainak, vagy általában személyének biztosításával foglalkoznak. Feltűnő, hogy a belügyminiszter az 1890-es évekig csak ritkán és akkor is csak az általánosságok szintjén, azt követően azonban szinte minden alkalommal részletekbe menő tájékoztatást kért a király megjelenéséhez kapcsolódó biztonsági intézkedésekről. Az 1867-et követő három évtizedben is számtalan jelzés érkezett a Ferenc József ellen tervezett merényletekről, de később mindegyikről bebizonyosodott, hogy vagy elmebetegek fantáziálásáról, vagy ismeretlen feljelentők minden alapot nélkülöző passziójáról van szó.²⁹⁵

A biztonsági intézkedésekben a századfordulót megelőző évtizedben történt változtatás nem véletlen, ugyanis ekkor az anarchisták számos merényletet követtek el Európában. A legismertebb eset kétségtelenül Erzsébet királyné meggyilkolása Genfben de legalább ennyire figyelmeztető lehetett Umberto olasz király, Sagasta spanyol miniszterelnök és Carnot francia köztársasági elnök meggyilkolása, vagy a III. Napoleon elleni sikertelen bombamerénylet.²⁹⁶ Ezekben a merényletekben közös vonás az elkövetők anarchista szellemisége és olasz nemzetisége. Elsősorban kiterjedt nemzetközi kapcsolataik, nyomon követésük nehézségei és az államok vezetői elleni merényletek miatt tartották veszélyesnek őket, ami ellen nemzetközi

²⁹³ J. Cachée – G. Praschl-Bichler 135.

²⁹⁴ uo. 134.

²⁹⁵ MOL BM Res. 5. tételében, szinte minden év anyagában

²⁹⁶ <http://www.huszadikszazad.hu/politika/meggyilkoltak-umberto-olasz-kiralyt>

összefogással próbáltak fellépni. Így pl. Umberto meggyilkolása után egy hónappal érkezett Budapestre a közös külügyminiszter washingtoni török követségről származó értesülése, amiben a gyilkos Gaetano Bresci lehetséges társairól értesíti a magyar hatóságokat. Tájékoztatása szerint vele együtt más anarchisták is azért utaztak haza Amerikából, hogy az osztrák-magyar, a német és a görög uralkodót meggyilkolják, ezért mindenkit fokozott óvatosságra intett.²⁹⁷

Bosznia annexióját követően a jelentésekben rendszeressé vált az uralkodót fenyegető, Szerbiához köthető merénylet-kísérletek emlegetése. 1908-ban a bécsi rendőr-igazgatóság Belgrádból szerzett bizalmas értesülései szerint „egy szerb wojwoda” 10.000 frankért 10 embert bérelt fel, hogy Bécsben vagy Budapesten öljék meg a királyt.²⁹⁸ Egy évvel később a közös hadügyminisztérium értesülése alapján indult vizsgálat. Tudomásukra jutott, hogy Szerbia állítólag orosz terroristákat fogadna fel, akiknek a feladata Ausztria és Magyarország befolyásos politikusaiknak a megölése, fontos épületek és közlekedési csomópontok, vasutak elleni merényletek elkövetése lenne.²⁹⁹ Ez az információ 1910-ben kapott különös jelentőséget, amikor az uralkodó Boszniába látogatott. Thallóczy Lajos, a közös pénzügyminisztérium (!) osztályfőnöke minisztere megbízásából bizalmas levélben arra hívta fel a budapesti rendőrfőkapitány figyelmét, hogy az uralkodó személyi védelmét a bécsi rendőrség által kiküldött 1 rendőrtiszt és 5 detektív mellett ugyanennyivel erősítse meg. Az iratok homályos megfogalmazásából csak az derül ki, hogy a magyar és osztrák tiszt a vonaton kísérte az uralkodót, a detektívek pedig polgári ruhában, a tömegben elvegyülve, a beszélgetéseket kihallgatva gyűjtötték az információkat.³⁰⁰ Ez azon ritka esetek egyike, amikor –mint később kiderült, nem alaptalanul– az idős uralkodó is tartott a támadástól. Schratt Katalinhoz írt levelében így fogalmaz: „Remélhetőleg Boszniában nem lesz túl forró a helyzet, és jól átvészelem majd az egészet... Nagyon, nagyon köszönöm, hogy imádkozni akar értem, és kérem is, imádkozzon értem az egész boszniai expedíció alatt.”³⁰¹ Elutazása után derült ki, hogy a helyi anarchisták figyelték az uralkodót, de ismeretlen okból nem léptek akcióba, 11 nappal később viszont sikertelen merényletet kíséreltek meg Varesinan tábornok, a helyi tartományfőnök ellen.

²⁹⁷ MOL BM Res. 36. d. 1900. 5. t. 808. sz.

²⁹⁸ MOL BM Res. 61. d. 1908. 5. t. 723. sz.

²⁹⁹ uo. 63. d. 1909. 5.t. 32. sz.

³⁰⁰ uo. 65. d. 1910. 5. t. 415. és 527. sz.

³⁰¹ Kedves jó barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz. Közr. és magy. Brigitte Hamann, Európa, Budapest, 2000. 305.

A nyomozás eredményei szerint az öngyilkosságot elkövető egyetemista Szarajevóban és Mosztárban is jelen volt Ferenc József látogatásakor.³⁰²

Az uralkodó személyét érintő fenyegetés –egy-egy esetet leszámítva– tehát nem elég konkrét, hogy kiemelt esetként lenne kezelhető, ezért Ferenc József védelmének egész hálójára alakult ki. Biztosítani kellett a Magyarországra érkezését, az esetleges programokat és az elutazását. A vasúton érkező király vonatát is ennek megfelelően állították össze, illetve pontosan meghatározták a személyzet feladatait. A szerelvényt a kiinduló állomásokon és hosszabb tartózkodás idején az adott állomáson is átvizsgálták. A mozdonyon tartózkodó fűtőházfőnök és mérnök feladata volt a rendellenességeket telefonon jelenteni a szintén a vonaton utazó államvasutak elnök-vezérigazgatójának, aki az utasításokat kiadhatta. Az állomásokon 15 perccel, nyílt pályán pedig 2 órával a király vonatának áthaladása előtt be kellett szüntetni a tolatásokat. Még szigorúbb rendelkezések vonatkoztak a „munka- és anyagvonatokra”, amelyek már 4 órával a különvonat érkezése előtt el kellett hagyniuk az illető vonalat. Az udvari lokomotív meghibásodása esetére állandó készenlétben álltak tartalék mozdonyok is, az egyik folytonosan egy állomásnyi távolságból követte a különvonatot. A vonal állomásain természetesen előre tudtak az érkezéséről, a pályaudvaron való tartózkodásáról pedig kötelesek voltak a következőt sürgönnyel értesíteni.³⁰³ A sínpálya állapotát a 19. században hosszú évtizedekig egy előfutó vonattal ellenőrizték, de a századfordulón már „csak” a pálya-felvigyázókat és a vasúti öröket alkalmazták. A vasúti pályafelvigyázók feladata elsősorban annak megakadályozása volt, hogy a vasúti síneket valaki megrongálja. Rendszeresen végigjárták a felügyeletükre bízott szakaszt, ellenőrizték a biztosító berendezéseket, a sínek és a talpfák állapotát.³⁰⁴ A századfordulót követően egyre gyakrabban vettek igénybe csendőrségi segédletet erre a feladatra. 1908-ban a III. (budapesti) csendőrparancsnokság 90, egy évvel később 91 csendőrt rendelt ki ebből a célból. A biztonsági intézkedések azonban nem befolyásolhatták a megszokott nyugalmat, ugyanis Ferenc József rendszeresen éjszaka utazott, az idejét alvással töltötte, míg nappal a vonaton is a megszokott hivatali munkáját végezte. A mozdony ezért nappal csak kivételes esetben, éjjel pedig egyáltalán nem sípolhatott.

³⁰² J. Cachée – G. Praschl-Bichler 133.

³⁰³ P.: Hogy utazik a magyar király? Vasárnapi Újság 1906. február 11.

³⁰⁴ Frisnyák Zsuzsa 2000. 68.

Az 1890-es évekre a vasútvonalakon túlmenően kialakult a király személyi biztosításának az a rendszere is, amelyen csak a legkritkább esetben változtattak. Különbséget tehetünk a budapesti és a vidéki utazások között, mert a fővárosi „bevonulások”, nagyobb tömegeket megmozgató rendezvények esetén a legkritkább esetben találkozunk a mai értelemben vett testőri tevékenységgel. 1867 márciusában, az uralkodó díszes bevonulásakor úgy tervezték, hogy az útvonal teljes hosszában „a testületek, zászlóik és jelvényeikkel, nemkülönben az összes hitfelekezeti tanuló ifjúság képezendnek élő sorfalat.”³⁰⁵ Az elképzelés nem igazán vált be, mert a lelkes tömeg gyakran elállta a menet útját, az uralkodó csak jelentős késéssel érkezhett meg a várba.³⁰⁶ Néhány nappal később pedig majdnem tragédiát okozott, hogy a Ferenc József előtti tisztelgésből hazatérő hatalmas tömeg alatt csaknem leszakadt a Lánchíd.³⁰⁷

A kezdeti szervezési nehézségekből azonban igyekeztek tanulni. A legjobb példa erre a koronázás 25 éves jubileumának megünneplése, amikor az előzetes tervekben 5 nap alatt összesen kb. 500.000 –döntően vidéki– érdeklődő részvételére számítottak. A hivatalos szervek szerint a kérdés továbbra sem elsősorban a közbiztonság oldaláról kívánt megoldást, a tömeg lezárt területekről való távol tartását, irányítását, kontrollját kellett mindenekelőtt megoldaniuk. Kiemelten foglalkoztak az uralkodó megérkezésének és a bevonulási díszmenetnek a biztosításával, a fáklyásmenet alatt a Lánchídra csak kisebb csoportokban engedték fel az ünneplőket. A főkapitány elsősorban a kordon, nem pedig egy esetleges merénylet miatt tartotta szükségesnek 5000 katona igénybevételét.³⁰⁸

1896-ban, a Ferenc József-híd átadásánál a budapesti főkapitány 6 oldalas rendeletben részletezte a nyugodt lebonyolításhoz szükséges rendőri intézkedéseket, de ezekben sem merült fel az uralkodó személyi biztosításának kérdése. Az útvonalat 5 szakaszra osztották, mindenhol megjelölték a rendért felelős személy és alárendeltjeinek nevét és beosztását, de a kirendelt 350-400 rendőr feladata csak a szabad közlekedés biztosítása volt. Az egyik szakasznak adott utasítás szerint a rendőrök feladata „az útvonal szabadon tartása. A nézőközönség csak a járdán foglalhat helyet. Ő Felsége fogatainak közeledtekor a szembe jövő kocsik az útból elterelendők, illetve megállítandók. A Kálvin téren a lóvasúti és villamos vasúti keresztezésnél a kocsik az udvari

³⁰⁵ MOL BM Eln. 2. cs. 1867. I. t. 62. sz.

³⁰⁶ Pesti Napló 1867. március 13.

³⁰⁷ Pesti Napló 1867. március 16.

³⁰⁸ MOL BM Eln. 145. cs. 1892. I. t. 1476. sz.

fogatok közeledtével kellő időben megállítandók. 10 óra után terhes kocsik a Vámház körút felé nem bocsátandók, hanem a Kálvin térről nyíló többi utczába terelendők. Feladatát képezi egyáltalában mindennemű intézkedések megtétele, melyek Ő Felsége fogatainak és az ünnepélyhez hajtató egyéb kocsik akadálytalan közlekedése biztosítására szükségesnek mutatkoznak.”³⁰⁹ A közönség távol tartása, a forgalom korlátozása persze önmagában is a kiemelt személy védelmének eszköze lehet, de Ferenc József esetében ez volt az egyetlen óvintézkedés, ami a városban közvetlenül érintette.

Több visszaemlékező kiemeli, hogy Ferenc József utazásai alkalmával ki nem állhatta személyének szigorú védelmét, amit kíséretének mindenkor figyelembe kellett vennie. „Amerre az udvari vonat elrobogott, sehol egy csendőr. De ha jobban a fák háta mögé, a hidak környékére, vagy a bozótba néztünk, mindenütt megvillant a csendőr szuronya. Budapesten az elutazáskor a kíséret néhány perccel a király fogata előtt, egyenként hajtatott ki a pályaudvarra, és ott sorfalat állva, a főpolgármesterrel, a polgármesterrel, a rendőrfőkapitánnyal és a Magyar Államvasutak elnökiigazgatójával együtt vártuk be a király érkezését. Az útvonalon pedig a közönség állt sorfalat. Sehol sem volt egy rendőr sem; ha egy udvari kocsi feltűnt az uccasarkon, mind eltűnt. De ha jobban benézett az ember a mellékucskába, a falhoz lapulva ott állt a rendőr, többedmagával. A közönség soraiban pedig lehetett detektív akárhány.”³¹⁰ Az idézet inkább csak a király gondolkodásmódját, elvárásait mutathatja be, a díszes bevonulások alkalmával természetesen nem lehetett eltüntetni a rendre felügyelő több száz rendőrt, vagy katonát, a rendszeres vidéki utazásokon pedig a csendőrök nem bújhattak a bokrok mögé. Feladatuk ugyanis sokkal inkább a megelőzés, mintsem a hintóban ülő személy közvetlen védelme volt.

A vidéki utazásokhoz kapcsolódó biztonsági intézkedésekről még a hivatalos iratokban is évtizedekig csak egy-egy „szükséges”, vagy „megszokott” szavakkal jelzett megjegyzés tanúskodik, ami –a későbbiek ismeretében– a csendőrségi létszám ideiglenes felemelését és a gyakoribb őrzásokat jelentheti. A szervezés részleteiről pontos adataink a századfordulótól vannak. A király Budapestre utazásáról a percre pontos érkezési időpont megadásával minden alkalommal a főhadsegéd küldött rejtjeles táviratot a miniszterelnökségnek, majd ők értesítették a

³⁰⁹ MOL BM Eln. 175. cs. 1896. I. t. 4573. sz.

³¹⁰ Pápay István: Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról. Budapest, 1928. 53-54.

belügyminisztert, aki pedig utasította a vonat útvonalába eső csendőr-parancsnokságokat, valamint a pozsonyi és a fogadásért felelős budapesti rendőrfőkapitányokat.

Vidéki utazás esetén különbséget tehetünk a Budapestről kiinduló hivatalos utazások, vadászatok, illetve a Bécsből induló, nyugat-magyarországi utak között. A birodalom fővárosából általában egy-két napos hadgyakorlatokra jött el az uralkodó. Ezek elsősorban abban különböztek a budapesti indulástól, hogy Bécsből gyakran még a miniszterelnökséget sem értesítették, egyedül a helyi hatóságok szereztek róla –véletlenül, vagy legalábbis teljesen esetlegesen– tudomást. Az uralkodó sokszor egy-két nappal a gyakorlat előtt döntött az utazásról, így fogadása a felkészületlen városokat és megyéket szinte megoldhatatlan feladat elé állította. Most mégis egy olyan esetet kívánunk először röviden bemutatni, amikor a főhadsegéd kb. egy hónappal a látogatás előtt értesítette a miniszterelnökséget az egy napos tartózkodásról, de a szervezéssel kapcsolatban mégis jól szemlélteti a helyhatóságokra háruló feladat nagyságát.

1899 augusztusában Veszprém megye főispánjához érkezett az utasítás, hogy készüljenek fel a király érkezésére, aki Pápa környékén lovassági hadgyakorlaton vesz részt. Percre pontosan megadták a vonat érkezésének idejét, a fogadására kötelezően felsorakozó személyeket, továbbá megtiltották az ünnepélyes tisztelgést, beszédeket stb. A főispán 9 nappal később kész tervekről és a már meghozott intézkedésekről számolt be. Rendelkezett az utak rendbehozataláról, a „rendnek, közbiztonságnak, a köztisztaságnak legerélyesebb fogantatásáról”. A városi főút teljes hosszában a főiskola diákjai, a tűzoltóság, valamint a polgári kör tagjai kordonnal tartják majd távol az érdeklődőket. Intézkedett, hogy a király érkezése előtti napon „minden nem megyebeli illetőségű elzüllött vagy gyanús egyén a városból eltolonczoltassék vagy rendőri felügyelet alá helyeztessék.”³¹¹ A város polgármesterének elküldte a budapesti főkapitánytól kapott anarchista személyleírását, aki állítólag a nyugati megyékben (!) tartózkodik. Intézkedett továbbá, hogy a város hatalmas forgalommal járó országos vásárát októberre tegyék át. A későbbi levelezésből az is kiderül, hogy a szervezéskor két olyan problémát kellett volna megoldaniuk, amire önerőből képtelenek voltak. A 6 hete tartó szárazság miatt nem tudták locsolni az utakat, valamint kevés emberük volt a 3 km hosszú főút biztosításához. A fővárosi rendőrség végül a már korábban kirendelt 8 detektíven túl 20 rendőrrel, a csendőrség pedig a környékbeli őrsök létszámának jelentős felemelésével sietett a segítségükre.

³¹¹ MOL BM Eln. 206. cs. 1899. I. t. 4197. sz.

Az egy hónapos levelezés, egyeztetés eredményeként tehát minden készen állt az uralkodó fogadására, aki azonban a megérkezése előtti napon lemondta az utat, a hadgyakorlat pedig elmaradt. A belügyminisztériummal kapcsolatot tartó, a szervezésért elsősorban felelős megyei főispán igyekezett megfelelni felettese elvárásainak, de a gyakorlati tennivalókat jól láthatóan átengedte gyakorlottabb alispánjának. Elég idő állt azonban rendelkezésükre, hogy – mint minden hétköznapi utazás esetén – az esetleges hiányosságokat kijavítsák.

1901-ben egy váratlan, bár nem példa nélküli esemény történt, amiből az is kiderül, hogy vész helyzetben a közigazgatás képes a gyors és hatékony döntések meghozatalára. A király ekkor Bécsből a brucki laktanya meglátogatására készült. Bruck an der Leitha közvetlenül a határ mentén, a Lajta partján, de még osztrák területen fekvő városka, saját határátkelővel, a laktanya és a lőtér azonban már magyar területen található. Vele szemben, a Lajta másik partján a magyar határközség, Királyhida terül el. Június 22-én Moson vármegye főispánja táviratban értesítette a belügyminisztert, hogy a király 25-én reggel érkezik és kéri, hogy a szokásoknak megfelelően a budapesti rendőrségtől küldjenek ki két detektívet, akik másnap délután eligazításért Királyhida szolgabírójánál jelentkezzenek. Néhány órával később azonban már arról értesíti, hogy egy Svájc-ból érkezett névtelen levél szerint az uralkodó ellen merénylet készül, ezért elrendelte a csendőrség megerősítését és további 6 nyomozót kér.

Az események sajátos színfoltja a névtelen levél, aminek a komolyságát a zavaros, néhol érthetetlen megfogalmazásai miatt a kezdetektől kétségbe vonták, sőt azt is feltételezték, hogy esetleg egy elmeháborodott írhatta. Mégis szigorú intézkedéseket léptettek életbe, mert gyanúsak találták, hogy az illető már három nappal a magyar hatóságok előtt tudott az uralkodó útjáról. Már a levél megérkezése napján konkrét intézkedéseket tartalmazó rendeletet bocsátottak ki, amiben a szokásos utasításokon túlmenően (utak tisztítása és locsolása, község feldíszítése, diadalkapuk állítása stb.), a „rendkívüli körülmények” miatt megszigorították a közbiztonsági rendszabályokat:

- az építkezések miatt nagyon sok olasz munkás volt ekkor Királyhidán, őket szigorú felügyelet alá helyezték, irataikat elvették és ellenőrizték

- 23-án, a király megérkezése előtt 2 nappal a vármegyei tisztviselőkből és a község előljárósági tagjaiból portyázó csapatokat állítottak össze, akik őrzőjáratokat indítottak, valamint ellenőrizték a vonaton érkező utasokat

- 24-én 6 órakor őrszemek jelentek meg a két Lajta-hídnál, a bokrosabb helyeken, árkoknál, kőbányánál, este pedig minden létező utat és ösvényt lezártak és csak a magukat igazolni tudó személyeket engedték tovább

- Ferenc József megjelenése az előzetes program szerint csak annyiban érintette a községet, hogy reggel az uralkodó azon keresztül lovagolt ki a gyakorlótérre, délután pedig ugyanott tért vissza. Ezért némileg talán túlzásnak tűnik, hogy reggel 4-10 óra között az érintett területen tilos volt a teherkocsikkal való közlekedés, délután pedig az italt árusító helyiségekben (pálinkamérések, sörház, kávéház) csendőr őrszemeket állítottak

- a katonai gyakorlótéren 200 méternél közelebb nem engedtek polgári személyeket a király közelébe

- a kiadó szobák tulajdonosainak be kellett jelenteniük az idegeneket

Az ilyen esetekben szokásos budapesti detektíveken túlmenően összesen 48 csendőr ügyelt a biztonsági szabályok betartására. Az uralkodó kb. 24 órát töltött a hadgyakorlaton, természetesen semmi inzultus nem érte, az előzetes menetrend szerint érkezett és távozott. Az igazoltatások során összesen négy személyt állítottak elő, hármat rövid idő után elengedtek. Egyikük üres töltényhüvelyeket gyűjtött a lőtéren, egy „magyar származású elzüllött színész” csak énekelőadást tartott volna a községben, egy olasz munkás pedig nehezen tudta magát igazolni. A másik olasz letartóztatotról viszont kiderült, hogy Ausztriában korábban 7 havi börtönre ítélték, majd kitiltották az ország egész területéről. Ugyanez lett a sorsa Magyarországon is, kitiltották, majd átadták az olasz hatóságoknak.

Az események érdekessége, hogy amíg a magyar hatóságok a polgári és csendőri erők összpontosításával és eligazításával, szigorú ellenőrzésekkel és a lakosság távol tartásával voltak elfoglalva, az osztrák oldal másként gondolkodott. „Abból indulva ki, hogy a lakosság loyálisága

a legjobb óvintézkedés”, egyszerűen nyilvánosságra hozták a merénylet tervét, ismereteink szerint más lépésre nem is került sor.³¹²

Szintén a Széll-kormány alatt történt, hogy a bécsi lapokban az uralkodó elleni esetleges magyarországi merényletről jelentek meg cikkek. Nem ismerünk ezzel kapcsolatos levéltári forrásokat, de néhány évvel később a Vasárnapi Újság beszámolt az esetről. „Az udvari kancellária felült az oktalan rémmesének és elrendelte, hogy a király vonatja előtt a kis udvari vonat haladjon végig a pályán. Baja természetesen sem az első, sem a második vonatnak nem történt. De hogy az egész híresztelés mennyire alaptalan volt, az bizonyítja legjobban, hogy az előre küldött vonaton utazó magyar urak az egész úton gondtalan nyugalommal ütötték a kártyát.”³¹³

Korábban már említettük, hogy a szervezés tekintetében lényeges különbség volt a Bécsből induló, általában egy-két napos nyugati határszéli látogatások és a Budapesti kezdetű hosszabb vidéki utak között. A hadgyakorlatokhoz kötődő rövid viziteknél a feladatok összehangolása és a részletek kidolgozása, így a közbiztonsági feladatok megszervezése is döntően a helyi közigazgatásra hárult, a minisztériumok csupán a felmerülő problémák megoldásához nyújtottak segítséget. A Budapestről a távoli vidékekre történő több napos, egy-két hetes utaknál szükség volt a helyi szervezések összehangolására, szorosabb ellenőrzésére, ezért az országos hatáskörű szervezetek (minisztériumok, csendőrség stb.) átvették az irányítást. A közbiztonság fenntartásáért és az uralkodó védelméért az illetékes csendőrkerület parancsnoka felelt, a megyékben a fő- és alispánnal, a községek vezetőivel, a nagyobb városok érintésekor pedig a város polgármesterével, főispánjával, rendőrkapitányával kellett együttműködnie. Ezekben az esetekben természetesen nem volt utasítási joga, de nem találtunk példát arra, hogy az együttműködésben komolyabb fennakadások alakultak volna ki. A vidéki hatóságok jól érzékelhetően respektálták a belügyminisztériumot (a korszakban többnyire a miniszterelnök vitte a belügyet is) és ennek a rend fenntartásában elsődleges végrehajtó szervét, a csendőrséget.

A csendőrség részéről egy kirendelt tiszt jelentése alapján a kerület parancsnoka számolt be a belügyminiszternek. Egy 1896-ban Muraszterdahelyen tett látogatása alkalmával például összesen 78 főre egészítették ki a környező csendőr őrsök állományát, akiknek biztosítani kellett

³¹² Mol BM Res. 40. d. 1901. 5. t. 444. sz. Az esetről ld. még: Frisnyák 74.

³¹³ P.: Hogy utazik a magyar király? Vasárnapi Újság, 1906. február 11.

az elszállásolását és az étkezését, valamint kényes feladatuk miatt külön oktatásban is részesítették őket. A budapesti főkapitány pedig németül beszélő detektíveket és 8 polgári ruhába öltözött rendőrt küldött a helyszínre.³¹⁴ A Vaskapu csatorna megnyitási ünnepe miatt megszigorított határőrizeti szolgálatra pedig 1 tisztre, 3 altisztre és 31 rendőrré volt szükség. Az intézkedést annál is inkább fontosnak tartották, mert Ferenc József mellett a román és a szerb királyt, a közös kormány tagjait, valamint magyar és osztrák minisztereket is várták a megnyitóra.³¹⁵

Bár nem Ferenc Józsefhez kapcsolódik, de meg kell jegyeznünk, hogy a Habsburg-ház tagjai, a külföldi uralkodók és vezető politikusok utazásainak biztosítása hasonló elvek szerint történt. 1873-ban a walesi herceg hajóval utazott Pestre, de nem kívánta felfedni inkognitóját, ezért az út közben megtekinteni kívánt Komárom polgármesterét „egyszerű” üdvözlésre, minden feltűnés kerülésére utasították, ami természetesen a biztosítást is érintette. Az üdvözlést olyannyira sikerült leegyszerűsíteni, hogy a hajó reggel ¼ 5-kor megállás nélkül úszott el a város mellett.³¹⁶ Komoly szervezési nehézséget okozott viszont Frigyes főherceg, a cs. és kir. hadsereg későbbi főparancsnokának kiszámíthatatlan megjelenése. Egy 1900-ban keltezett levél szerint a féltoronyi kastélya felújítása óta nagyon gyakran jött át Pozsonyból a 80.000 holdas vadászterületre. Kíséret nélkül felült a vonatra, majd egyszerűen leszállt egy általa alkalmoszerűen kiválasztott állomáson, ahol elkezdte a vadászatot. Az alispán azonnali intézkedést kért ebben az ügyben, mert tudomásuk szerint az ősszel „nagyobb számmal várnak fejedelmi vendégeket” a kastélyba. A család védelmét eddig úgy oldották meg, hogy megjelenésük esetén gyakoribb járőrözésre szólították fel a csendőrséget. Hosszú egyeztetés után végül a főherceg tartózkodásának idejére két fős járőrt helyeztek el a kastélyban, annak ellenére, hogy Frigyes egy órs állandó felállítását Féltoronyban ingyenesen igénybe vehető épülettel segítette volna elő.³¹⁷

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a király személyének védelme érdekében a hatóságok minden rendelkezésre álló eszközt bevetettek. A helyi ismereteket biztosító közigazgatás és csendőrség igyekezett a viszonylag távoli környezetét ellenőrizni, kiszűrte az esetleges

³¹⁴ MOL BM Eln. 175. cs 1896. I. t. 2739. sz.

³¹⁵ uo. 3464. sz.

³¹⁶ uo. 28. cs. 1873. I. t. 1582. sz.

³¹⁷ MOL BM Res. 36. d. 1900. 5. t. 810. sz.

veszélyforrásokat, de egy jól megszervezett merénnyel szemben valószínűleg tehetetlenek lettek volna. Hiányzott ugyanis Ferenc József együttműködési készsége, hozzájárulása a személyéhez közeli védelem megszervezéséhez/megjelenéséhez, így –amint az 1914-ben bebizonyosodott– csupán a véletlennek, a tényleges szándék hiányának köszönhető, hogy nem történt szerencsétlenség.

Vadászatok

Az alattvalók Ferenc József-képe jellemzően szinte kizárólag a hivatali működéséhez kapcsolódik, ezért örömmel látták az uralkodó bármely magánemberi megnyilvánulását. Ezen ritka alkalmak közül kiemelkedik a szabadidő eltöltésének az a formája, amely a király hétköznapi tevékenységei közül a leginkább érthető és elérhető volt mások számára is, ez pedig a vadászat.

A vadászat évszázadok óta a Habsburgok legkedveltebb szabadidős tevékenységei közé tartozott. A „vadállatok” és a fegyverek iránt gyermekkorától különös érdeklődést tanúsító Ferenc József 4 éves korában, karácsonyra kapta első puskáját. Környezete is mindent megtett, hogy a gyermeket a család hagyományos szórakozása, a fegyelmet és kitartást, ugyanakkor a nemesnek tartott gondolkodást is megkövetelő időtöltés terelje. Ferenc Károly kiskorától magával vitte fiát vadászataira a Hütteldorf melletti vadasparkba, majd későbbi nevelője, a gyakorlott vadász hírében álló Bombelles gróf is mindent megtett érdeklődése felkeltése érdekében. Az első szarvast is édesapja kíséretében, a hütteldorfi parkban ejtette el, 12 éves korában.³¹⁸ A szenvedély korai kialakulásának talán legjellemzőbb eseteként tartják számon, hogy a 13 éves korában elejtett első zerge levágott „szakállát” évtizedekig hordta büszkén a vadászkalapjára tűzve.

³¹⁸ Hermann Prossinagg: „Im Weidwerk habe ich Frieden, Erholung, Stärke und Freude gefunden.” In: Jagdzeit. Österreichs Jagdgeschichte. Eine Pirsch. Ausstellungskatalog. (hg.) Historisches Museum der Stadt Wien, 1996. 272. Bár valós alapja nincs, a Habsburgok vadászat iránti szenvedélyéről sok mindent elárul az a szóbeszéd, miszerint Ferenc Károly 1848-ban azért mondott le fia javára a trónról, hogy minden idejét továbbra is a vadászatnak szentelhesse. Dr. Zoltán János: Vadászat az Osztrák-Magyar Monarchiában. Nimród Alapítvány, Budapest, 2006. 23.

Trónra lépésétől utolsó vadászataíig, 1913-ig vezetett vadásznaplója számot ad a 65 év alatt elejtett vadak mennyiségéről, amelyet a különböző források 50-60 ezerre becsülnek. Ezek több, mint a fele fácán és nyúl, de kb. 1500 szarvast, ugyanannyi vaddisznót és szalonkát lőtt. A felsorolásban a ritkább vadak közül is szerepel néhány, medvék, farkasok, vadmacskák és bölények.³¹⁹

Bármerre járt Európában, mindenhol örömmel vette, ha vendéglátója meghívta vadászatra, sőt, vendégeinek ő is szívesen szervezett ilyeneket. Ezek általában a nagyhatalmak vezetőivel tartott nehéz politikai tárgyalások oldására, a személyes kapcsolatok elmélyítésére irányuló erőfeszítések voltak, amelyek elősegíthették a vitás kérdések rendezését. 1884 szeptemberében az Oroszországhoz tartozó Skierniewice közelében I. Vilmos német császár és III. Sándor orosz cár kíséretében vett részt több napos vadászon, 1903-ban VII. Edward angol királlyal, majd II. Miklós orosz cárral vadászott, miközben II. Vilmos német császárt a lainzi vadasparkban Ferenc Ferdinand trónörökös látta vendégül.³²⁰

Az európai uralkodóknál tett látogatásai kivételével azonban az uralkodó jobban szerette az általa ismert vidékeket, egyre inkább a jól megszokott udvari vadászterületeket részesítette előnyben. Ezek összterülete 1887-ben meghaladta a 142.000 hektárt, amelyekből 50.000 hektáron kizárólag ő és az általa alkalmoszerűen meghívott udvari méltóságok vadásztak. A többi a nagy távolság és a nehéz megközelíthetőség miatt általában bérbe adták más vadásztársaságoknak. A magán vadászterületek közül Stájerországban Eisenerz és Radmer vidékét kell kiemelnünk, amelyeket a többeszes gímszarvas és zergeállományuk miatt kedvelt, míg Magyarországon a királyi vadászterületek közé a Budáról könnyen elérhető Gödöllő, Valkó, Monostor és Visegrád tartozott.

Ferenc József magyarországi vadászatairól mindenekelőtt a kiegyezést követő évtizedekből állnak rendelkezésünkre adatok. Bár a magyarországi tartózkodását –instrukcióinak megfelelően– változatlanul napra pontosan előre megtervezték, a levéltári források szűkszavú bejegyzésein túlmenő alaposággal vadászatairól leginkább a szaksajtó beszámolóiból értesülhetünk. Így pl. a *Vadász és Versenylap* c. időszakos újság *Vegyes* rovata minden alkalommal

³¹⁹ Az adatok pontatlanságát jelzi, hogy pl. Dr. Zoltán János fentebb idézett munkájában, néhány oldal eltéréssel egymástól lényegesen különböző adatok szerepelnek. Ld. id. mű 25. és 28.

³²⁰ Selma Krasa: Erzherzog Johann und Franz Joseph I. Zur Ikonographie der Jagdporträts des Kaisers. In: *Jagdzeit* 81.

rövid, tényszerű híreket közöl, emellett a többnyire kíséretéhez tartozó főerdészek látják el érdekesebb összefoglaló beszámolókkal az olvasókat. Az „udvari propaganda” szempontjából vizsgálva a kérdést fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a király magyarországi tartózkodásáról szóló vadászati tárgyú írások meglehetősen kiegyensúlyozatlanságot mutatnak. Ennek mindenekelőtt az a magyarázata, hogy a vadászatokon résztvevő és azokról hosszabb beszámolókat jegyző szerzők írásaikkal nem köteleességüket teljesítették, hanem csupán érdeklődő vadásztársaik kíváncsiságát próbálták kielégíteni. Ennek talán legjobb példája, amikor az 1875-ban kinevezett új főerdész csak egy bécsi szaklapnak hajlandó elküldeni az írásait, így a királyi vadászatok egy időre teljesen eltűnnek a magyarországi testvérlapból, amit ők természetesen sértődötten vesznek tudomásul.

Bár az 1867 előtti két évtizedről csak meglehetősen töredékes adatokkal rendelkezünk, az ezt követő időszak eseményei arra engednek következtetni, hogy az uralkodói vadászatok súlypontja jelentősen Magyarország irányába tolódott el. Ennek a magyarázata jórészt a gödöllői kastély vonzásában keresendő, amelyet a magyar kormány 1867-ben megvásárolt egy angol/belga banktól, majd koronázási ajándékként a királyi párnak ajándékozott, akik azonban csupán a használati jogra tartottak igényt.³²¹ Ennek ellenére rendkívül sokat költöttek a birtokra, területe az 1870-es évek elejének 30.000 kat. holdjáról -vételekkel és bérletekkel- 1891-re kb. 60.000 holdra nőtt. Ferenc József Pettera Hubertet nevezte ki fővadásszá, aki teljesen átszervezte a koronauradalmat. Új vadászati szabályzatot adtak ki, helyrehozták az elhanyagolt létesítményeket, Galgamácsán új vadászkastélyt, Ecskenden vadaskertet hoztak létre. A szakszerű kezelésnek köszönhetően a vadállomány megsokszorozódott, a századfordulót megelőző húsz évben csak szarvasból közel 1500 bikát, valamint csaknem 3000 tehenet és borjat ejtettek el. Vaddisznó eredetileg nagyon kevés volt, a betelepítéseknek köszönhetően azonban 1879-től lehetőség nyílt a vadászatára, 1907-ig 868 db került terítékre. Mezei nyúlból 1898-ig több, mint 45.000, fácán és fogoly pedig összesen mintegy 55.000 került puskvégre, szörmés és szárnyas ragadozókból (szarka, varjú, róka stb.) csaknem 63.000 darabot ejtettek el.³²²

Az uralkodó 1867. március végén Andrássy Gyula frissen kinevezett miniszterelnök és Wenckheim Béla miniszter társaságában, salonkavadászatra látogatott ide először. Korabeli

³²¹ Farkas József: A gödöllői koronauradalom felügyelete és igazgatása a dualizmus idején. 20.

www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=24

³²² Walleshausen Gyula: Vadászatok Gödöllőn. Rubicon, 2009/7-8. 58-60.

feljegyzések szerint dolgozószobáját is vadászati emléktárgyakkal zsúfolta tele, kitömött sas, fácán, fajdkakas, vaddisznóagarak „kettesével egy-egy fatáblácskára vannak helyezve s rajta a vadászat helye s pontos ideje”, sok róka farkok és kitömött rókafej, a padlón medvebőr.³²³ Gödöllő szerepe azonban az uralkodópár életében az évtizedek alatt jelentősen megváltozott. Míg az 1860-as évek végén, a 70-es években előszeretettel töltötték ott együtt az idejüket, Erzsébet egyre ritkább magyarországi tartózkodásával együtt a családi pihenőhely szerepe is elhalványult. A király tartózkodásai is egyre rövidültek. A 70-es években még gyakran előfordult, hogy célszerűségi szempontból, a vadászati napok minél teljesebb kihasználása érdekében napokig a gödöllői kastélyban tartózkodott. Később viszont az vált szokásává, hogy vonattal kora reggel érkezett a gödöllői állomásra, onnan kocsival a vadászat színhelyére hajtatott, majd délután ismét vonatra ült és Budára távozott. Ebben csak akkor észlelhető változás, amikor a királyné is Magyarországon töltötte idejét, mert akkor természetesen együtt költöztek a kastélyba.

Az uralkodó lehetőségeit –másokéhoz hasonlóan– alapvetően a két magyarországi vadászati törvény (1872 és 1883) szabta meg, ehhez társult egyéni felfogása a vadászat íratlan szabályainak betartásáról. Már az első magyarországi törvény, tehát a napra pontosan meghatározott tilalmi időszakok elfogadása előtt is mindig ugyanabban az időszakban került sor a vadászataira. Tavasszal főleg róka és szalonka, ősszel pedig szarvas és őz került puszkavégre, az 1870-es években a falkavadászatok időszaka általában novembertől januárig terjedt. Tavasszal és nyáron, illetve szeptemberben általában az osztrák hegyekben vadászott zergére, vagy fajdkakasra, esetleg Erdélyben medvére.

A Ferenc József életével foglalkozó szakirodalom előszeretettel emeli ki az uralkodó hihetetlen munkabírását, általánosnak tekinti a kora reggeli ébredéstől késő estig tartó „hivatalnoki” munkavégzést. Ebben az értelemben, a hétköznapok tekintetében érdemes megvizsgálnunk, hogy a király magyarországi tartózkodásából mennyi időt töltött vadászattal. Egy 1869-es tudósítás szerint, az azt megelőző évben Ferenc József összesen 82 vadászatot vett részt, ahol 332 különféle vadat ejtett el. Ebből Magyarországra 32 nap, illetve 108 vad jutott.³²⁴ Ebben az évben a király a korábbiakhoz képest kiemelkedően sok időt, 9 alkalommal összesen

³²³ Ripka Ferenc: Gödöllő a királyi család otthona. Budapest, 1896. 30.

³²⁴ Vadász és Versenylap 1869. március 20.

130 napot tölt Magyarországon és ennek csaknem 25 %-át vadászatokkal töltötte.³²⁵ 1870-ben a 70 magyarországi nap közül 18-at tölt gödöllői vadászattal, 1892-ben a 67 napból 3, 1911-ben pedig az 55 napból egyetlen napot sem töltött nálunk vadászattal. Amint azt korábbi elemzésünkben már kimutattuk, az évtizedek alatt jelentősen csökkent az uralkodó mobilitási hajlandósága, ami ezen adataink szerint nemcsak a magyarországi tartózkodását, hanem ennek vadászatra, szórakozásra fordított idejét is érintette. Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy – tekintettel arra, hogy a vadászat egész napos elfoglaltságot jelentett– ezeken a napokon, a kora reggeli órákat leszámítva az uralkodó nem végzett hivatali munkát, ami a róla kialakult korábbi sematikus képet legalábbis módosítja.

A vadászat egyik ritkán űzött, elitista válfaja volt a falkavadászat, amit Erzsébet angol mintára Magyarországon is újra meg kívánt honosítani.³²⁶ 1872. októberében a rákosi kopófalka létrehozásához a király 3000 Ft-tal járult hozzá, novembertől pedig a kutyákkal végrehajtott róka- és nyúlvadászat azonnal kedvelt társasági eseménnyé vált.³²⁷ „Vadászat után szívesen látta Királynénk vendégeit a kastélyban estebédre, hol mint a legjobb háziasszony gondoskodott róla, hogy mindenki jól érezze magát. Tudta a meghívottak kedvenc ételeit s nagy öröme volt az így szerzett kedves meglepetésekben.”³²⁸ A királyné hatására arisztokrata hölgyek is megjelennek, természetesen magyar arisztokraták, miniszterek teszik tiszteletüket, az urak az angol mintát követve azonnal beszerzik a nélkülözhetetlen vörös kabátokat. Egy-egy alkalommal 40-50 „úrlovas” kíséri a királynét. Amint arra Hadas Miklós felhívja a figyelmet, a falkavadászat ebben a tekintetben jelentősen különbözött a régi magyar arisztokrata hagyománytól. Művelője újítként, a nemzeti tradíciókkal szemben a nyugati minták követőjeként jelenik meg. Más a ruházat, a szaknyelv, az erőszak jellege. A cél már nem feltétlenül az állat megölése, hanem legalább ennyire az üldözés.³²⁹ Egy átlagos *parforce-vadászat* jellemzője ugyanis, hogy a lovas résztvevők egy előre egyeztetett időpontban összegyűlnek, majd a kutyák által felfedezett vadat üldözőbe veszik és kilométereken keresztül követik. Ha a kutyák utolérnek a rókát vagy nyulat,

³²⁵ A magyarországi tartózkodás meghatározásához kiindulópontként Doris Diess adatait használtam, amelyeket saját adataimmal néhány helyen pontosítottam. Doris Diess: Die Reisen Kaiser Franz Josephs I. 1867-1916. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 2000.

³²⁶ Magyarországon az 1820-as években Széchenyi István honosította meg a falkavadászatot, de a királyi pár támogatásának köszönhetően fénykorát kétségtelenül az 1870-es években élte. Dr. Zoltán János 119.

³²⁷ Vadász és Versenylap 1872. október 23.

³²⁸ Ripka Ferencz: Erzsébet királyné Gödöllőn 1867-1897. Budapest, 1901. 23.

³²⁹ Hadas Miklós: A vadásztól a falkavadászig. Rubicon, 2009/7-8. 37-38.

azonnal végeznek vele, ezt nevezik *kill*-nek. A szarvasok üldözésénél nem ölik meg a vadat, hanem –amint az több esetben megtörtént- újra elengedik és ismét kezdődik a „vadászat”. 1872. október 26. és 1873. január 31. között Pest környékén összesen 47 falkavadászatot tartottak, ahol a király 14, a királyné 21 alkalommal jelent meg. A kezdeti nehézségek között kell megemlítenünk, hogy a királyné hirtelen elhatározása miatt a megfelelő lovak sem álltak rendelkezésre, a főlovászmesternek Bécsből kellett 36-ot hozatnia. A kutyákat esetlegesen, különösebb hozzáértés nélkül válogatták össze, ezért az idény befejezését követően az angol „kutyaidomárt” visszaküldik hazájába, hogy ott vásároljon új, speciálisan erre tenyésztett kopókat.³³⁰ Erzsébet lelkesedésének csökkenésével a magyarországi falkavadászat is veszített népszerűségéből, amihez talán a jelentős költségek is hozzájárultak. 1873-ban a pesti falka fenntartása kb. 41.000 Ft-ba került, amihez az uralkodó –valószínűsíthetően a királyné kedvéért– 10.000 Ft-tal járult hozzá.³³¹

Ferenc József ritka kivétellel mindenben támogatta hitvese szórakozásait, de a vadászatban, mint az egyetlen igazán szenvedéllyel úzótt kedvtelésében eltérő elveket vallott. Kora reggel érkezett az általa napokkal korábban kijelölt leshelyre, ahová szinte minden alkalommal csak egy vadász kísérte, a társaság többi tagja máshol kapott elhelyezést. A lőállások kiválasztásánál gyakran nem a legjobb helyekre ment, a kilövési statisztikák szerint a legritkább esetben ejtette el ő a legtöbb vadat. Előre meghatározott helyen és időben, általában 12-kor rövid reggelire került sor. „Az erdőkben venni szokott villás-reggeli igen egyszerű (2-3-féle sült, fehérbor és kávé). A már előre megrendelt helyeken egy udvari asztalnok egy kis virág-etage formájú öszverakható állványt leterít fehér abrosszal, s körülrakja a reggelit, mit a magas vendégek 10 perc alatt elköltének; - igen ritka eset, hogy az étkezés tovább tartana.”³³² Ezt követően délután 4-5 óráig folytatódott a vadászat. Több visszaemlékező egybehangzó véleménye szerint az uralkodó rendkívül türelmes és kitartó, de percre pontosan csak addig vadászott, amit előre meghatározott.

Horthy Miklós 1909-1914 között szárnysegédként szolgált az idős Ferenc József mellett, így számtalan vadászatban vettek együtt részt, amelyeket emlékirataiban lelkiismeretesen lejegyzett. Minden alkalommal kiemelte a király sportemberi mivoltát, aki vadásztársaitól is

³³⁰ Vadász és Versenylap 1873. január 8. és február 12.

³³¹ Vadász és Versenylap 1874. július 1.

³³² Vadász és Versenylap 1869. április 10.

következetesen számon kérte az íratlan törvények betartását. „Őfelsége a legszívesebben futtában lőtte a vadat. Vadászat után számon kérte a vadászoktól, hogy mit láttak és mit lőttek. Jaj volt annak, akiről kiderült, hogy nem vadásziasan viselkedett! Az egyik zergevadásaton eldörrent az első lövés. Paar gróf főhadsegéd tudta, hogy szomszédja a vadászszerencséséről híres toszkánai nagyherceg, és hogy a lövést csakis ő tehetné. Előtte a terep mintegy százméternyire partos volt. Néhány pillanat múlva ezen a ponton zergefej bukkant fel, majd eltűnt és aztán ismét láthatóvá vált. Paar gróf baknak vélte és rálőtt. Nemsokára elhangzott a nagyherceg második lövése is, és azt követően Paar gróf körülbelül az előbbi helyen megint meglátott egy bakot, és arra is rálőtt. Mindez harmadszor is megisméltődött. Paar gróf nem volt tisztában, hogy talált-e vajon és ugyan mit. A kísérő vadász felderítésre indult; ez a hajtás befejezte előtt ugyan tilos, de hát a kíváncsiság elragadta. Hosszabb idő múlva visszatért, és rémült arccal jelentette: «Három gida!» Paar gróf szinte kétségbeesett, de azért nem járult hozzá a vadász ajánlkozásához, hogy a gidákat elássa. Amikor aztán a vadászatot követő beszámolón furdaló lelkiismerettel megjelent, meglepődve hallja, hogy Őfelsége szemrehányást tesz a nagyhercegnek három anyazerge lelövése miatt. A sor reá került, és jelentette, hogy ő az anyátlan gidákat lőtte meg; ezt Őfelsége helyeslően vette tudomásul.”³³³

Évtizedekig szürke tiroli vadászöltönyt és ugyanolyan színű vadászkalapot, rövid zergebőr nadrágot és a térdét szabadon hagyó durva vadászharisnyát viselt, erős, szöges bakancsot hordott. Több anekdota is fennmaradt az uralkodó viselt, kopott ruházatáról, ezzel kapcsolatos gondolkodás-módjáról. A hivatalos eseményeken, így az udvari fogadásokon is mindenkinek pontos előírásoknak kellett megfelelnie. Egy esetben egy delegációs ebéden az egyik írnok nem az előírt szolgálati öltözetben, cipőben és zokniban, hanem hosszú nadrágban jelent meg. Ferenc József az ebéd után azonnal utasítást adott az illető leváltására, a budai alkalmazását pedig a továbbiakban megtiltotta.³³⁴ A vadászatoknál inkább az elvárásai, semmint az előírások érvényesültek. Amikor az egyik vendége vadonatúj, világossárga bakancsban jelent meg a vadászaton, az uralkodó gúnyosan jegyezte meg: „Hogy micsoda szép, sárga bakancsa van magának!”³³⁵ A ruházatban is megkövetelte az erdő, a vadak és általában a vadászat tiszteletét, amihez a hagyományok követése is hozzátartozott, a divat viszont távol állt ettől. Ugyanez az elv

³³³ Horthy Miklós: Emlékirataim. Európa, Budapest 1990. 67-68.

³³⁴ HHStA, Neue Zeremonialakten, Rub. XV., Bd. 337. 1872. 297.

³³⁵ J. Cachée-G. Praschl-Bichler 70.

érvényesült a vadászatoknál használt fegyverek esetében is. Sokáig előltöltő puskával vadászott, de általánosságban is elmondható, hogy fegyverei mindig évtizedekkel maradtak el a legmodernebbektől. Nem szerette a távcsöves puskát sem, mert úgy gondolta, hogy a vadaknak is meg kell adni az esélyt a túlélésre. „Ferenc József szenvedélyesen, de a szokásokat és a szabályokat szigorúan betartva vadászott, és még előrehaladott korában is kitűnő puskás volt. Hiába említettem neki a puska csövére szerelhető céltávcsövet, melyen át a vadász a fonalkeresztet meg a vadat is egyszerre és egyaránt élesen látva biztosan célozhat. Tudni sem akart róla; sőt annyira régimódi volt, hogy modern vadászfegyvert sem tartott, és mindig csak ósdi, megszokott puskáját használta.”³³⁶

A vadászatok sikere természetesen függ a vadállomány nagyságától is, de ezzel kapcsolatban az eredményesség –főleg egy uralkodó esetében– elősegíthető. Gerő András idéz egy Molnár Ferenc anekdotát, miszerint a vaddisznókat úgy szoktatták rendszerességre, hogy hosszabb időn keresztül meghatározott helyre, pontosan ugyanabban az időpontban helyezték ki az ételt. A fővadász így a „menetrendnek” megfelelően kísérhette ki az uralkodót, ahová meg is érkezett a „három óra huszas”, vagy a „négy negyvenes”.³³⁷ Ugyanezt írja le évtizedekkel korábban Huber Károly főerdész is. Ő mesterséges szarvasfürdőt alakított ki, majd az uralkodó az így odaszoktatott 12-es agancsú szarvast szerencsésen ki is lőtte.³³⁸

Összefoglalóan megállapítható, hogy Ferenc József vadászatai magánéletének olyan ritka momentumaiba engednek bepillantást, amelyekben az uralkodó legalább részben megnyílt közvetlen környezete előtt. Kiderült, hogy a zárkózott hivatalnoki külsőt rövid időre képes levetkőzni, kedvenc időtöltése alatt gyermeki örömmel, szenvedéllyel veti bele magát a „küzdelembe”, ami uralkodásának első két évtizede után kétségtelenül hozzájárult magyarországi elfogadásához.

Összegzés

Dualizmus kori utazások

³³⁶ Horthy Miklós 66.

³³⁷ Gerő András 1988. 190.

³³⁸ Vadász és Versenylap 1969. december 20.

A kiegyezést követő –illetve azt közvetlenül megelőző– időszak utazásai természetesen magukon viselik a politikai változások következményeit. Az utazások céljától, jellegétől függően a külsőségekben is jelentős a változás, de legalább ennyire fontos megemlítenünk a tartalmi módosulásokat is. A dualista államban formáját tekintve teljesen átalakult az uralkodó/király államfői funkciója, az abszolutista rendszert egy korlátozott, de a korabeli felfogást tekintve mégis egyértelműen alkotmányos monarchia váltotta. A fényes birodalmi uralkodói utazások helyébe, illetve azt kiegészítve egy „munka alapú” tartózkodás lép, amikor a király –tegyük hozzá, személyiségének inkább megfelelően– ugyanazt a hétköznapi tevékenységet végzi Pest-Budán, amit Bécsben.

A kiegyezést közvetlenül követő években ezért szembetűnő a változás. Az első öt év magán viseli az átalakulás nyomait, a királyi tartózkodás társadalmi tekintetben egyre nyitottabbá válik. Ferenc Józsefnek az új politikai kurzus támogatása érdekében meg kellett nyernie az új meghatározó erőket, ezért a hagyomány és presztízs szempontjából továbbra is meghatározónak tekintett arisztokrácia mellé felzárkózott a hagyományos nemesi elit, majd a polgárság befolyásos tagjai. Megjelenésük az uralkodó környezetében, az udvari rendezvényeken, bálokon, nem volt hatással a király gondolkodására, de az új rendszer elfogadtatásában szerepük kétségbevonhatatlan. Politikai és személyes gesztusok sorával elérte azt, hogy személye kikerült a politika tűzvonalából, támadhatatlanná, nemzet felettivé vált, de személyes jelenléte mégis megközelíthetővé, emberivé tette.

Ezt a kettősséget érhetjük tetten az utazások átalakulásában is. Bár ritkábbak, mégsem tűnnek el a hagyományos szemleutak, de megjelenik, majd általánossá válik a hadgyakorlatokhoz, vadászatokhoz kötődő, a „nép” körében személyesebb kötődést erősítő 1-2 napos megjelenés. Az általunk tárgyalt 1892-es koronázási jubileumi ünnepség némileg különbözik ettől, abban a tekintetben biztosan, hogy a kezdeményezés a magyar politikusok részéről indult ki. Megszervezése és lebonyolítása azonban szintén erősítette a közösségi érzést, ugyanis a magyar társadalom minden rétege tevőleges szereplővé vált. Akár a program szervezőjeként, akár a fáklyás bevonulás, vagy a Vérmezőn megszervezett népünnepély résztvevőjeként, de sikerült vele elhitetni, hogy a király és nemzete együtt lélegzik, összetartozik. Ferenc József is jól játszotta szerepét, mindenhol igyekezett megfelelni a vele szemben támasztott elvárásoknak.

A hétköznapi megjelenés természetesen más jellegű szervezést igényelt, mint a viszonylag ritka ünnepélyes alkalmak. 1892-ben csaknem 2 hónapos előkészületet igényelt az 5 napos ünnepségsorozat, egy-egy hadgyakorlat vagy vadászat esetén erre elég volt néhány nap. A főhadsegéd értesítését követően –a kezdeti évek bizonytalanságát leszámítva– gördülékeny volt az ügyintézés. A miniszterelnöktől kezdve az utolsó vasúti, falusi hivatalnokig bezáróan mindenki tette a dolgát, rendkívüli esemény soha nem történt. Ennek biztosítására felhasználták a fővárosi rendőrséget és a csendőrséget, az anarchista mozgalmak jelentette fokozott „veszélyt” mindig szerencsésen elhárították.

Az utazások vizsgálata lehetőséget adott a király leginkább kedvelt szórakozásának, a vadászatnak az analízisére. Előzetes ismereteink, Ferenc József hivatalviseléshez, kötelességteljesítéshez fűződő gondolkodásmódja alapján meglepő, de a király Magyarországon töltött idejének gyakran közel egyharmadát vadászatra fordította. Szenvedélyes vadász, valódi sportember volt, olyan gyermeki örömmel járta az erdőt, ami még közvetlen környezete számára is tartogatott meglepetéseket. A fogadásokon, ünnepélyes alkalmakkor elhangzó egysíkú beszédek monotonijával szemben egy egyszerű, hétköznapi ember csetlés-botlásával, egyes esetekben kisszerű megnyilvánulásával, vagy siker esetén földöntúli boldogságával lepte meg kíséretét.

A világháború kitörése véget vet, vagy pontosabban fogalmazva környezete elzárja az utazásoktól, amelyek kora miatt egyébként is egyre ritkábbak, rövidebbek. Kapcsolatai leegyszerűsödnek, főudvarmestere, katonai vezetői megszűrik a hozzá eljutó információkat. Ez természetesen kétoldalú folyamat, Magyarország számára is eltűnik, jelenléte a múlt homályába vész, helyét egyre inkább a „jó király” mítosza veszi át.

Levéltári jelzetek rövidítései:

ÄZA = Ältere Zeremonialakten

D = D szekció, Abszolutizmuskori Levéltár

f. = folio

GA = Geheimakten

HA = Hofarchive

Handarchiv = Handarchiv des Kaisers Franz

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv

H-L FA = Habsburg-Lothringischen Familienarchiv

HZD, Hzd. = Hofzeremonielldepartment

I = I szekció, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok

IB = Informationsbüro

KA = Kriegsarchiv

KabA = Kabinettsarchiv

KK = Kabinettskanzlei

Kt. = Karton

MÄ = Ministerium des Äussern

MKSM = Militärkanzlei Seiner Majestät

MOL = Magyar Országos Levéltár

OMeA = Obersthofmeisteramt

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv

Prot. = Protokoll

SR = Sonderreihe

ZA = Zeremonialakten

ZP = Zeremonialprotokolle

Felhasznált sajtóanyag rövidítései:

BH = Budapesti Hírlap

HF = Hölgyfutár

MH = Magyar Hírlap

PN = Pesti Napló

TT = The Times

VU = Vasárnapi Ujság

Felhasznált irodalom:

ANGYAL, 1925. = Angyal Dávid (Szerk.): Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Bp, 1925.

BARABÁS, 1929. = Barabás Béla: Emlékirataim. Arad, 1929.

BARTA, 1994. = Barta János, ifj.: A meg nem értett királynő. Mária Terézia az uralkodó. Szenci Molnár Társaság, Bp, 1994.

BELLAAGH, 1907 = Bellaagh Aladár: Ferencz József Magyarországon. Ötven év előtt. Vasárnapi Újság, 1907. június 16.

BENDA, 1981 = Benda Kálmán: Mária Terézia királynő a magyar történetírásban. Különlenyomat a Történelmi Szemle 1981/3. számából

BERGMANN, 2001. = Bergmann, Marianne: Festprozessionen der griechischen Stadtstaaten und der hellenistischen Könige (Triumphe der Antike) In: KIMPEL–HARALD, 2001. 180–197.

BERZEVICZY, 1922 = Berzeviczy Albert: Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865. I. kötet. Franklin Társulat, Bp., 1922.

BISMARCK, 1898 = [Bismarck, Otto von: Gedanken und Erinnerungen. Stuttgart und Berlin.](#) Cotta, [1898](#).

BISMARCK, 1914 = Bismarck levelei. Világ, V. évf. (1914. június 21.) 144. sz.

BRIEFE FRANZ JOSEPHS, 1930 = Schnürer, Franz (Hrsg. und eingel.): Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter. 1838–1872. München, Kösel-Pustet, 1930.

CACHÉE-PRASCHL-BICHLER = J. Cachée-G. Praschl-Bichler: „...Önöknek persze könnyű, beülhetnek egy kávéházba...” Ferenc József magánélete. Gabo, Budapest é.n.

DEÁK, 1995 = Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. Aetas, 1995. 4. sz.

DEÁK, 2001 = Deák Ágnes: Államrendőrség és besúgórendszer az Osztrák Császárságban a neoabszolutizmus időszakában (1849-1859) In: Fazekas István, Újváry Gábor (Szerk.): Császár és király, 1526–1918: történelmi utazás: Ausztria és Magyarország: kiállítás az

Osztrák Nemzeti Könyvtár Dísztermében 2001. március 8. – május 1. Katalógus. Collegium Hungaricum, Bécs, 2001. 77–79.

DIESS, 2000. = Doris Diess: Die Reisen Kaiser Franz Josephs I. 1867-1916. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 2000.

ELIAS, 2005 = Elias, Norbert: Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. Napvilág Kiadó, Bp., 2005.

FERENC JÓZSEF, 1924 = [Ferenc József sajátkezű bizalmas levelezése és titkos rendelkezései](#). A bécsi cs. és kir. állami és udvari levéltár anyagából. Budapest, Légrády ny., 1924.

FISCHER-WESTHAUSER, 2007 = Allergnädigster Kaiser und Herr! Ag. Kaiserin! Über die Huldigungsadressen in der Österreichischen Nationalbibliothek. In: Fischer-Westhauser, Ulla (Hrsg.): Geschenk für das Kaiserhaus. Huldigungen an Kaiser Franz Joseph und Kaiserin Elisabeth ; [... erscheint anlässlich der Ausstellung ... im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek vom 27. April bis 28. Oktober 2007] 1. Aufl., Wien, 2007. 10–39.

FRISNYÁK, 2000. = Frisnyák Zsuzsa: Fejezetek az udvari és a kormányzati utazások történetéből. Magyar Államvasutak RT., Budapest, 2000.

GERŐ, 1988 = Gerő András: Ferenc József, a magyarok királya. Novotrade Rt., 1988.

GONDA–NIEDERHAUSER, 1998 = Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Hatodik kiadás, Pannonica, Bp, 1998.

GUTKAS, 1980 = Gutkas Karl: Kaiser Josephs Türkenkrieg. In: Niederösterreichische Landesausstellung. Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst. Stift Melk, 29. März–2. November 1980. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 95, Wien, 1980. 271–273.

HADAS, 2009. = Hadas Miklós: A vadászattól a falkavadászatig. Rubicon, 2009/7-8.

HARTMANN, 1968 = Hartmann, Eleonore: Die Hofreisen Kaiser Franz. Dissertation (Maschinenschrift), Wien, 1968.

HENTALLER, 1905 = Hentaller Lajos: Az abszolutizmus első tíz éve. 1850-60. Egyetértés, XXXX. évf. (1905. október 15.) 285. sz.

HEYCK, 1898 = Ed[uard] Heyck: Die Allgemeine Zeitung 1798-1898. Beiträge zur Geschichte der deutschen Presse. München, 1898.

HOEFER, 1983 = Frank Thomas Hofer: Pressepolitik und Polizeistaat Metternichs. Die Überwachung von Presse und Politischer Öffentlichkeit in Deutschland und den Nachbarstaaten durch das Mainzer Informationsbüro (1833–1848). Dortmunder Beiträge zur Zeitungsforschung. Band 37. München-New York-London-Paris, 1983.

HOLČIK, 1986 = Holčík, Štefan: Pozsonyi koronázási ünnepségek, 1563–1830. Európa Könyvkiadó, Bp, 1986.

HOLLER, 1986 = Holler, Gerd: Gerechtigkeit für Ferdinand. Österreichs gütiger Kaiser. Amalthea, Wien-München, 1986.

HORTHY, 1990. = Horthy Miklós: Emlékirataim. Európa, Budapest 1990.

KÁROLYI, 1922 = Károlyi Árpád (Szerk.): Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka II. Magyar Történelmi Társulat, Bp, 1922.

KECSKEMÉTHY, 1987 = Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. Bp, 1987.

KEDVES JÓ BARÁTNÉM! = Kedves jó barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz. Közr. és magy. Brigitte Hamann, Európa, Budapest, 2000.

KEMPEN, 1931 = Mayr, Josef Karl (Hg.): Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. Wien und Leipzig, Österreichischer Bundesverlag, 1931.

KETTERL, 1980. = Eugen Ketterl: Der alte Kaiser. Wie nur Einer ihn sah. Molden, Wien-München-Zürich-Innsbruck, 1980.

KIMPEL–HARALD, 2001. = Kimpel, Harald–Werckmeister, Johanna (Hrsg.): Triumphzüge. Paraden durch Raum und Zeit. Marburg, 2001.

KLEMPA, 1940 = Klempa Károly: II. József látogatása Keszthelyen. Keszthely, 1940.

KOLLREIDER, 1965. = Kollreider [geb.] Zellmann, Monika: Hofreisen Maria Theresias. Dissertation (Maschinenschrift), Wien, 1965.

KÓNYI, 1903 = Kónyi Manó (Összegyűjtötte): Deák Ferencz beszédei III. Második, bőv. k. Franklin Társulat, Budapest., 1903.

KOSÁRY–NÉMETH G., 1985 = Kosáry Domokos–Németh G. Béla (Szerk.): A magyar sajtó története. II./1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

KULCSÁR, 2004 a = Kulcsár Krisztina: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773. Gondolat – Magyar Országos Levéltár, Bp, 2004.

KULCSÁR, 2004 b = Kulcsár, Krisztina: Die Quellen zu den Hofreisen im Habsburg-Lothringischen Familienarchiv aus den Jahren 1766 bis 1788. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hg. von Pauser, Josef, Scheutz, Martin, Winkelbauer, Thomas. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44. (kiegészítő kötet), Wien, München, Oldenbourg, 2004. 108–119.

MANHERCZ, 2009 = Manhercz Orsolya: Az 1857-es császári utazás sajtója. In: Fejezetek a tegnapi világból. Tanulmányok. (Főszerk. Gergely Jenő) ELTE BTK, Bp, 2009.

MARCZALI, 1885 = Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I-II. Bp, 1885-1888. Első kötet. Második, javított kiadás. Bp, 1885.

MARKÓ, 2000 = Markó László: A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig. Életrajzi lexikon. Magyar Könyvklub, Bp, 2000.

MÉL = Magyar Életrajzi Lexikon, 1000-1990. Jav., átdolg. kiadás (Főszerk.: Kenyeres Ágnes) URL: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/index.html>

MESZLÉNYI, 1970 = Mészlényi Antal, Dr.: A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707–1945). Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp., 1970.

NÉMETH G., 1988 = Németh G. Béla: Az abszolutizmus korának néhány főbb jellemzője. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk.: Németh G. Béla. Budapest, Gondolat, 1988.

NIEDER, 2001. = Nieder, Horst: Festzüge im höfischen Herrschaftszeremoniell (Triumphe der Herrschaft) In: KIMPEL–HARALD, 2001. 162–177.

PÁPAY, 1928. = Pápay István: Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról. Budapest, 1928.

PODMANICZKY, 1888 = Podmaniczky Frigyes, B.: Naplótöredékek 1824–1887. III. kötet. Férfi korom. 1850–1875. Budapest, Grill Károly Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, 1888.

POÓR, 1987 = Poór János: A birodalom szolgája (II. József 1741-1790). In: Koronás portrék. (Vál., szerk. Szvák Gyula) Kozmosz Könyvek, Bp, 1987. 199-219.

PROSSINAGG, 1996. = Hermann Prossinagg: „Im Weidwerk habe ich Frieden, Erholung, Stärke und Freude gefunden.” In: Jagdzeit. Österreichs Jagdgeschichte. Eine Pirsch. Ausstellungskatalog. (hg.) Historisches Museum der Stadt Wien, 1996.

RIPKA, 1896. = Ripka Ferencz: Gödöllő a királyi család otthona. Budapest, 1896.

SASHEGYI, 1965 = Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.

SCHREIBER, 1994 = Schreiber, Georg: Habsburger auf Reisen. Ueberreuter, Wien, 1994.

SIGMUND, 1999 = Sigmund, Anna Maria: Die verschollenen Tagebücher Franz Josephs. Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 1999.

SIGMUND, 1999 = Sigmund, Anna Maria: Die verschollenen Tagebücher Franz Josephs. Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 1999.

SINKÓ, 2001. = Sinkó Katalin: Franz Joseph: Rivalität und Dualität, dynastischer und nationaler Repräsentation. In: FAZEKAS–UJVÁRY, 2001 = Fazekas István – Ujváry Gábor (Hg.): Kaiser und König. Eine historische Reise: Österreich und Ungarn. 1526–1918. Ausstellung im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek, 08. März – 01. Mai 2001. Katalog. Collegium Hungaricum, Wien, 2001. 19–22.

SOMOGYI, 1981 = Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés. 1849–1867. Gondolat, Budapest, 1981.

SOMOGYI, 1989 = Somogyi Éva: Ferenc József. Gondolat, Bp, 1989.

STICKLER, 1997 = Stickler, Matthias: Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josephs. Matthiesen Verlag, Husum, 1997. (Historische Studien Band 450.)

SZABÓ, 1913 = Szabó Adorján: A kassai jezsuiták és ferencesek végnapjai és II. József császár Kassán. Kassai Könyvnyomda és Lapkiadó Részvénytársaság, Kassa, 1913.

SZÁSZ, 1878 = [Szász Károly]: Egy képviselő napló-jegyzetei. Az 1865. december 10-kén megnyílt országgyűlés alatt. Második kiadás. Ráth Mór, Budapest, 1878.

SZÖGYÉNY, 1917 = Idősb Szögyény-Marich László emlékiratai. II. kötet 1849–1859. Kiadja fia. Bp, 1917.

TAKÁCS, 1991 = Takács Péter: Deák Ferenc politikai pályája. 1849–1865. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

TOMSICS, 2009 = Emőke Tomsics: Királyi öltöztetőbabák. Az 1866-os királylátogatás képei. Fotóművészet, Jahrgang LII., 2009/1. 117-126.

TÓTH, 1985 = Tóth Gyula (Vál., szerk.): A föld megöszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1985.

TÖRÖK, 1864 = Török János emlékirata s azon nemzeti petitiók, melyek az Octoberi Diplomát megelőzték. Pest, 1864.

TYEKVICSKA, 1998 = Tyekvicska Árpád (Szerk.): Nagy Iván naplója. Visszaemlékezések. Balassagyarmat, 1998.

VADNAI, 1886 = Vadnai Károly: Elmúlt idők. Emlékezések. Bp., Athenaeum, 1886.

VAJDAI-VARGA, 2001. = Vajdai Ágnes-Varga Kálmán: Mária Terézia Gödöllőn. Műemlékek Állami Gondnoksága, Bp, 2001.

VARGA, 2001. = Varga Kálmán: Mária Terézia Eszterházán. Műemlékek Állami Gondnoksága, Bp, 2001.

VARGA, 2004. = Varga Kálmán: „Azon diadalkapun át...” Mária Terézia Vácott. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Bp, 2004.

walleshausen, 2009. = Walleshausen Gyula: Vadászatok Gödöllőn. Rubicon, 2009/7-8.

WECKBECKER-REDLICH, 1929 = Weckbecker, Wilhelm (Hrsg. und mit Anmerkungen versehen von) – Redlich, Oswald (Eingeleitet von): Von Maria Theresia zu Franz Joseph. Zwei Lebensbilder aus dem alten Österreich.. Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1929.

WERTHEIMER, 1910 = Monori Wertheimer Ede: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. I-III. 1. kötet Külügyminiszteri kineveztetéséig. MTA, Budapest, 1910.

WICK, 1930 = Wick Béla, Dr.: II. József kassai látogatásai. Kassa, 1930.

WINKELHOFER, 2008 = Winkelhofer, Martina: »viribus unitis« Der Kaiser und sein Hof. Ein neues Franz-Joseph-Bild. Amalthea, Wien, 2008.

WINKLER, 1997. = Dieter Winkler: Die k. (u.) k. Hofzüge und ihre Geschichte. Wien, 1997.

WOEGINGER, 1996 = Woeginger, Sophie Katharina: Die Erziehung der österreichischen Kaiser. Diplomarbeit. (Maschinenschrift) Wien, 1996.

ZOLTÁN, 2006. =Dr. Zoltán János: Vadászat az Osztrák-Magyar Monarchiában. Budapest, 2006.